

קבץ על יד

דברים שבכתב היוצאים לאור בפעם הראשונה

סדרה חדשה ספר כג (לג)

הוצאת מקיצי נרדמים
ירושלים תשע"ה

תוכן העניינים

1	סליחות לעשרה בטבת מפרי עטו של ר' יוסף אבן אביתור יוצאות לאור על ידי אבי שמידמן
49	תשובות הרי"ף להשגות ר' יצחק בן ברוך אבן אלבאליה יוצאות לאור על ידי דן גרינברגר
79	סליחות לר' צדוק אלעמאני יוצאות לאור על ידי שרה כהן
145	בריתא דיוסף בן עוזיאל יוצאת לאור על ידי נעמה בן-שחר
189	דרשות חתונה לר' מיכאל בן שבת בלבו יוצאות לאור על ידי דב שוורץ

סליחות לעשרה בטבת מפרי עטו של ר' יוסף אבן אביתור

יוצאות לאור על ידי אבי שמידמן

א. פתיחה

ר' יוסף בן יצחק אבן אביתור נולד בספרד באמצע המאה העשירית. הוא התחיל את מפעלו הפייטני בהיותו בספרד, והמשיכו במצרים, לאחר שגורש מארץ מולדתו בעקבות סכסוך על ראשות ישיבת קורדובה.¹ פיוטיו נשתמרו במאות כתבי יד מן הגניזה הקהירית, וכן במחזורים רבים בקהילות ישראל, וביניהם מחזורים אירופאיים לרוב. אבן אביתור חיבר פיוטים כמעט בכל הסוגות שידעה הפייטנות הקדומה, ובין היתר חיבר סליחות לימות הצום.² סליחותיו לתשעה באב קובצו ופורסמו במהדורה מדעית על ידי שרה כהן,³ אך רוב סליחותיו לצומות האחרים טרם ראו אור בפרסום מדעי. במחקר הנוכחי מקובצות כל סליחותיו הידועות לצום עשרה בטבת.

ב. קביעת ייחוס הפיוטים

ארבע מן הסליחות (פיוטים א, ג, ד, ו) מועתקות ברצף אחד בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.1,⁴ ובראשן רשומה כותרת המייחסת את הפיוטים לאבן

* מחקר זה נתמך על ידי מענק מס' 484/11 של הקרן הלאומית למדע. הגני מבקש להודות למורתי פרופ' שולמית אליצור שאצלה למדתי את תורת השיר של ר' יוסף אבן אביתור. פרופ' אליצור גם הואילה לקרוא את המאמר כולו והעירה הערות מאלפות ומאירות עיניים. כמו כן ברצוני להודות לידידי ד"ר מיכאל רנד והרב י"י סטל שקראו את ביאור הפיוטים והעירו הערות מועילות, וכן לידידי ד"ר פיטר לנרד, שסיפק לי בטובו רשימה של מחזורים קדומים כמנהג רומא הכוללים העתקות של הפיוט 'תהיינה עיניך פקוחות' (פיוט ה). באיתור קטעי גניזה רלוונטיים נעזרתי במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר בראשות פרופ' אליצור. בדיקת כתבי היד נעשתה במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבספרייה הלאומית בירושלים וכן באתרים המקוונים של מפעל פרידברג ושל ספריית הבודליאנה שבאוקספורד. תודתי נתונה לכולם.

1 לקורות חייו של אבן אביתור ראה ע' פליישר, 'בחינות בשירתו של רבי יוסף אבן אביתור', בתוך: ע' פליישר, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, כרך ב, עמ' 408–414.

2 לסקירה כללית על סליחותיו ראה ע' פליישר, 'יצירתו של יוסף אבן אביתור: סוגים ותבניות בפיוטיו', עבודת דוקטור, ירושלים תשכ"ז, עמ' 420–508.

3 ש' כהן, 'פיוטים לתשעה באב מאת ר' יוסף אבן אביתור', קבץ על ידי יז (כו; תשס"ג), עמ' 211–253.

4 סדר הסליחות בכתב יד זה: פיוט ג ('אזכרה מצוק'); פיוט ד ('אנה אניתי'); פיוט ו ('תהיינה עיניך פתוחות'); פיוט א ('אזכור אומר וי'). במהדורה זו מובאים הפיוטים עם שאר סליחותיו ליום זה לפי סדר אלפביתי, וראה על כך להלן בסעיף ז.

אביתור באופן מפורש: 'ללרב בן שטנאש זל'.⁵ בפיוטים עצמם ניתן לזהות כמה וכמה סממנים המחזקים את הייחוס הזה. לגבי פיוט א ('אזכור אומר וי'), ראויות לציון שלוש תיבות אופייניות לאבן אביתור. התיבה הראשונה היא 'מְהִמּוֹר' (טור 1). מלבד חיבתו הידועה של אבן אביתור למשקל לשוני זה,⁶ התיבה נגזרה מתיבה מקראית יחידאית ('מְהִמּוֹרֹת', תה' קמ, יא), והאסכולה הפייטנית הסעדיאנית – שאליה השתייך יוסף אבן אביתור – דגלה בשימוש מרבי בתיבות יחידאיות.⁷ ואכן, מתוך שתיים עשרה ההיקריות של מילה זו במאגרי המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית (להלן: 'מאגרים'), שמונה מהן נמצאות בפיוטים של אבן אביתור. הצורה השנייה היא 'שְׁפָרְפֶּר' (טור 26). גם צורה זאת יחידאית במקרא (דנ' ו, כ), והיא נדירה מאוד בפייטנות הקדומה. היא עולה בעוד פיוט אחד של אבן אביתור,⁸ ולבד מהיקרות נוספת בפיוט של רב סעדיה גאון,⁹ אין עוד תיעוד לתיבה זו ב'מאגרים'. אופיינית לו גם הצורה 'אֶגְעָה' (טור 1), החוזרת בארבע סליחות נוספות שלו.¹⁰ לבד מתיבות אופייניות אלו, ידועה במחקר גם נטייתו של אבן אביתור לצרף לפועל מושא פנימי שמני הנגזר מאותו שורש.¹¹ תופעה זו עולה פעמיים בפיוט זה: 'לְהִתְפַּשׁ בְּתַפְשׁוֹת' (טור 29); 'פּוֹרְצֵתִי פֶרֶץ' (טור 33).¹² ייחוסו של פיוט ג ('אזכרה מצוק') היה שנוי במחלוקת זמן רב. הפיוט חתום 'יוסף'

5 'שטנאש' היה שם המשפחה של אבן אביתור; ראה פליישר, בחינות (לעיל, הערה 1), עמ' 467–464.

6 ראה מ' זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 369.

7 על השתייכותו של אבן אביתור לאסכולה הסעדיאנית ראה מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' לד. על חיבת המילים היחידאיות באסכולה פייטנית זו ראה שם, עמ' לח.

8 'אודה פשעי במרץ' (פיוט 'חטאנו'), טור 47 (דוידזון א 1599); ראה: ד' גולדשמידט, לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת (הגיה, עיבד ובאר א' פרנקל), כרך א, ירושלים תשנ"ג, עמ' 285. הפיוט יוחס שם בטעות לר' יוסף טוב עלם; לייחוסו לאבן אביתור ראה פליישר, סוגים ותבניות (לעיל, הערה 2), עמ' 502.

9 בסליחה 'ארבעים יום עמד עניו' לתפילת נעילה ליום הכיפורים; ראה סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' שטו, טור 7.

10 הצורה מופיעה בפיוט ב להלן ('אזכור ואנח', טור 1); בסליחה 'אקראה היום צום' לתשעה באב (כהן, תשעה באב [לעיל, הערה 3], עמ' 226); בסליחה 'אאבל אנח' לאותו יום (שם, עמ' 229), וכן בפיוט 'חטאנו' 'אודה פשעי במרץ' (גולדשמידט, לקט פיוטי סליחות [לעיל, הערה 8], עמ' 285). הצורה אמנם עולה מידי פעם אצל פייטנים אחרים (כגון בקרובה הקלירית 'אאביך ביום מבך'; ראה ד' גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב, ירושלים תשל"ב, עמ' קנה), אך לא בתדירות הגבוהה שמצאנו אצל אבן אביתור.

11 ראה י' גרנט, חמש עשרה שירות: סדרת פיוטי שיר המעלות ליוסף אבן אביתור, עבודה מחקרית מורחבת לתואר מוסמך, ירושלים תשס"א, עמ' 27, הערה 40; כהן, תשעה באב (לעיל, הערה 3), עמ' 223.

12 ברם, לדוגמה השנייה קיים תקדים מקראי: 'פֶּרֶץ יי פֶּרֶץ' (שמ"ב ו, ח).

בטורים 29–31, אך צונץ פקפק בחתימה זאת וטען שהמחרוזת שבה מופיעה החתימה נוספה בידי פייטן מאוחר.¹³ לאנדסהוטה העלה את האפשרות שבמחרוזת המדוברת קיימת חתימה מלאה של הפייטן הצרפתי ר' יוסף טוב עלם, בצורה 'מהופכת' ('טוב' בסוף טור 31, ו'עלם' בצורה הפוכה למחצה בטור 32, בתיבות 'האומר לים עד'; לטענתו, הפייטן שינה את סדר אותיות שמו כדי להביא את התיבות כסדרן במקרא).¹⁴ דוידזון קיבל הצעה זו, ובאוצר שלו הוא ייחס את הפיוט לר' יוסף טוב עלם.¹⁵ אולם ההצעה של החתימה המהופכת איננה סבירה, וכפי שכבר קבעה שולמית אליצור, לאור הייחוס המפורש בקטע הגניזה הנידון, אין עוד מקום לפקפק בבעלותו של אבן אביתור על הפיוט.¹⁶ כתימוכין נוספים לייחוס זה ניתן לציין לטור 3 של הפיוט: 'גִּיְצָנִי דִּיכָאֲנִי הִנֵּיאֲנִי הִכָּאֲנִי'. כפי שהראה פליישר בדיסרטציה שלו, השימוש ברצפים של פעלים עם כינויי מושא בגוף ראשון, בלי ו' החיבור ביניהם, אופייני מאוד לאבן אביתור;¹⁷ והשימוש בשורש נו"א ('הִנֵּיאֲנִי') שכיח אצלו במיוחד.¹⁸ יתרה מזו, טור כמעט זהה (בלשון רבים) עולה בסליחה 'אעיר יגוני' שכתב אבן אביתור לי"ז בתמוז: 'גִּיְצָנִי דִּיכָאֲנִי הִנֵּיאֲנִי הִכָּאֲנִי'.¹⁹ כמו כן, יש לציין את הצירוף 'לְעַם נִמְסָה נִמְבָּה' (טור 15). תיבת 'נמבזה' יחידאית במקרא, והיא חביבה על אבן אביתור; מתוך שבע היקרויות התיבה ב'מאגרים', ארבע שייכות לאבן אביתור.²⁰ לבסוף, יש לציין גם לטורים 17–20, שבהם אנו מוצאים את מילות החרוז 'אָעִיר', 'אָפְעִיר', 'יִבְעִיר' ו'הָעִיר'; מחרוזת מקבילה הבנויה על אותן ארבע מילות החרוז נמצאת בפתיחת הסליחה לי"ז בתמוז של אבן אביתור 'מימים ימימה'.²¹

בפיוט ד ('אנה אניתי') אנו מוצאים שתי חתימות של השם 'יוסף'; ואכן כבר ציין פליישר לנטייתו של אבן אביתור לחתום את שמו יותר מפעם אחת ביצירותיו.²² כמו

13 ראה: L. Zunz, *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*, Berlin 1859, עמ' 145. צונץ מונה שם שישה מקרים שונים שבהם לדעתו נוספה מחרוזת החתומה 'יוסף' לסליחות קיימות.

14 א"ל לאנדסהוטה, עמודי העבודה, מחברת א, ברלין תרי"ז, עמ' 97.

15 דוידזון א 2287.

16 ש' אליצור, למה צמנו? מגילת תענית בתרא ורשימות צומות הקרובות לה, ירושלים תשס"ז, עמ' 101.

17 פליישר, סוגים ותבניות (לעיל, הערה 2), עמ' 444, הערה 47 (וראה שם שפע דוגמאות מפיוטים נוספים של אבן אביתור).

18 ב'מאגרים' מתועדות 22 היקרויות של השורש 'נוא' במורשתו של אבן אביתור, הרבה יותר מכל פייטן אחר; פייטן נוסף שהשתמש בשורש זה יותר מפעמים ספורות הוא רס"ג, אך אצלו השורש מתועד חמש פעמים בלבד.

19 על פי כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה Heb. f. 58 (נויבאואר 2853/6), דף 30 ע"א.

20 ראה למשל בסליחה שלו לתשעה באב 'איכה אהלי ידידות': 'לְעַם נִדְכָּה נִמְבָּה' (כהן, תשעה באב [לעיל, הערה 3], עמ' 251).

21 על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 273.161.

22 ראה פליישר, בחינות (לעיל, הערה 1), עמ' 466: 'אבן אביתור מן החותמים תכופות היה',

כן, יש לציין לשימוש בתבנית של פועל ולצדו מקור בשני מקומות בפיוט: 'ולא מעדו מעוד' (29); 'רעדו רעד' (30). תבנית זאת אופיינית מאוד לאבן אביתור,²³ וזאת בנוסף על השימוש בצורת מקור במקומה הרגיל לפני הפועל, בפתחת הפיוט ('אנה אנית'). ראויה לציון גם הצורה 'מעוד' (טור 31). כאמור,²⁴ אבן אביתור חיבב משקל זה, ואמנם נרשמה ב'מאגרים' רק היקרות אחת נוספת של תיבה זו, ואף היא בסליחה של אבן אביתור.²⁵ הניסוח 'דאבון אחר דאבון הדאבנו' בטור 5 אופייני גם הוא לסגנון הפייטן.²⁶ כמו כן, יש לציין את הצירוף 'ספו כלו' (טור 31); באופן כללי, אבן אביתור מרבה להשתמש בצמדי פעלים נרדפים,²⁷ ומקבילות לצמד ספציפי זה עולות בכמה וכמה פיוטים אחרים שלו.²⁸ לבסוף, יש להבליט את הכינוי לירושלים 'עיר חשופי שולים' שבטור 11 בפיוטנו, המבוסס על ירמיה יג, כו. כינוי זה ידוע רק מפיוטי אבן אביתור. הוא מופיע בסטרופת הפתיחה שלו 'יללתי גדלה' לתשעה באב,²⁹ וכן בפיוט ב בקורפוס שלפנינו.³⁰

לגבי פיוט ו ('תהיינה עיניך... ארבע מידות'), שאף הוא הועתק כחלק מן הרצף של ארבע הסליחות של אבן אביתור בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 110.1, יש לציין שסטרופת הפתיחה שלו זהה לסטרופת הפתיחה שבראש פיוט ה (וראה להלן את הראיות הקובעות את ייחוסו של פיוט ה לאבן אביתור). התופעה של

- וראה גם ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 497.
- 23 תבנית זאת באסכולה הסעדיאנית בכלל, ראה זולאי, האסכולה, עמ' לד. לשימוש הרב שעשה אבן אביתור בתבנית זאת ראה פליישר, סוגים ותבניות (לעיל, הערה 2), עמ' 444, הערה 47; גרנט, חמש עשרה שירות (לעיל, הערה 11), עמ' 27–28; כהן, תשעה באב (לעיל, הערה 3), עמ' 222.
- 24 ראה לעיל, הערה 6.
- 25 בסליחה 'אליך הצוחה'; ראה ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ירושלים תשט"ו, כרך א, עמ' 63.
- 26 ראה כהן, תשעה באב [לעיל, הערה 3], עמ' 223, המדגישה הן את נטייתו לצורות כגון 'אליך על אליך', 'זעם על זעם', וכדומה, והן את מנהגו לחזור על אותו שורש יותר מפעם אחת, פעם בצורה שמנית ופעם בצורה פעלית; שתי תופעות אלו מקויות בטור המצוטט כאן. לצורה 'הדאיבנו' השווה את לשונו בסליחה 'אילצני ביום זה' לתשעה באב: 'בחמש תלאות הדאיבני במרץ' (שם, עמ' 232).
- 27 כהן, תשעה באב (לעיל, הערה 3), עמ' 223.
- 28 השווה ללשונו בסליחה 'מימים ימימה' לי"ז בתמוז: 'אשר כלו וספו מתגרת ידיך' (על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 273.162), וכן ללשונו בפיוט שירי המעלות 'יום הוריתי פלאיך': 'כלו גם ספו בקרב שודדיהם' (גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 11], עמ' 13); וראה גם את לשון הסליחה 'אוי לי כי נדמיתי' לתשעה באב: 'כלתה וגם ספתה קריה נאמנה' (כהן, תשעה באב [לעיל, הערה 3], עמ' 244).
- 29 כהן, תשעה באב (לעיל, הערה 3), עמ' 234; שם, עמ' 252. על סטרופת פתיחה זו ראה עוד להלן בפנים.
- 30 טור 15. כ"י א גורס 'חשופי שת שולים', אך ככל הנראה מדובר בשיבוש; ראה שם בביאור.

סטרופות פתיחה המשמשות בראש סליחות שונות של אותו מחבר ידועה במחקר.³¹ נדון כעת בשלושת הפיוטים הנותרים. פיוט ב ('אזכור ואנחה') מועתק בגניזה בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית, אוסף גסטר Or. 12378.9. העתקה זו אמנם איננה מציינת את ייחוס הפיוט (לפני הפיוט רשום רק: 'סליחה'), אך הפיוט חתום 'יוסף', וקיימים בו קווי דמיון חזקים לסליחות אחרות של אבן אביתור. שני טוריו הראשונים דומים מאוד לשני הטורים הראשונים של פיוט א:

פיוט א	פיוט ב
אֶזְכֹּר אוֹמֵר וְיִאָּגֶעַה בְּמִהְמוֹר	אֶזְכֹּר וְאֶאֱנַח וְאָגֶעַה בְּמִהְמוֹר
אֶאֱנַח בְּנֶהֱיָ תַמּוֹר כָּל שְׁנֵי מִזְמוֹר	בְּדַבְרֵי נְהִי תַמּוֹרֶת כָּל מִזְמוֹר

יצוין גם כי בשני המקרים יש שימוש בתיבה 'מִהְמוֹר' בטור הראשון – תיבה אופיינית לאבן אביתור, כפי שהוסבר לעיל.

דמיון גדול עוד יותר קיים בין טורים 13–16 ובין סטרופת הפתיחה 'יללתי גדלה', המופיעה בראש שניים מפיוטי אבן אביתור לתשעה באב:³²

פיוט ב (טורים 13–16)	סטרופת הפתיחה 'יללתי גדלה' לתשעה באב
יִלְלָתִי אֶגְדִּיל כִּילְלַת אֲגָלִים	יִלְלָתִי גְדֹלָה מִילְלַת אֲגָלִים
כִּי כַמְסַפֵּד הִדְרִימוֹן נִכְפְּלָה כְּפָלִים	וּמִמְסַפֵּד הִדְרִימוֹן נִכְפְּלָה כְּפָלִים
לַעֲת חֲשׂוּפִי (שֶׁת) שׁוֹלִים הִשְׁלִיכוּ נְעָלִים	חֲשׂוּפִי שׁוֹלִים הִשְׁלִיכוּ נְעָלִים
סִמֵּךְ מֶלֶךְ בְּכָל עַל יְרוּשָׁלַם	וְעַל מֶלֶךְ הַקֹּדֶשׁ וְהָעִיר יְרוּשָׁלַם

נראה שתחילה חיבר הפייטן את המחרוזות כסטרופת פתיחה לתשעה באב, ולאחר מכן התאים אותה לפיוט הנוכחי, שבו מסודרת המחרוזות לפי אותיות האקרוסטיכון 'עד ל'. אילו חיבר תחילה את המחרוזות כחלק מן הפיוט שלנו, לא היה כל צורך לשנות את אותיות האקרוסטיכון בהעבירו את הסטרופה לשמש כסטרופת פתיחה, שכן סטרופות הפתיחה אינן כבולות בכבל האקרוסטיכון. בנוסף על התאמת אותיות האקרוסטיכון

31 פליישר, סוגים ותבניות (לעיל, הערה 2), עמ' 426. גם במחקרה של שרה כהן על סליחותיו של אבן אביתור לתשעה באב משמשת סטרופת פתיחה משותפת כאחת מן הטיעונים המבססים את בעלותו של אבן אביתור על הפיוט 'אנחה תעירני' (ראה: כהן, תשעה באב [לעיל, הערה 3], עמ' 214). מעתה יש לברר אם סטרופת הפתיחה שלנו נכתבה מעיקרה לפיוט ה או לפיוט 1. באופן כללי, נראה שהיא משתלבת באופן טוב יותר בפיוט ה, הדין לכל אורכו בצורות העם, שכן סטרופת הפתיחה מדגישה את המצב העגום של העם: 'דוֹפְקֶת דְּלֶתֶיךָ בְּרוּחַ נִצְצָבֶת'. לעומת זאת, פיוט 1 מתמקד יותר במידותיו של הקב"ה. בנוסף על כך, מוטיב ה'צדק' מרכזי מאוד בפיוט 1 – כל הסימונות המקראיות שבו כוללות את השורש 'צדק' – ואילו היה הפייטן כותב סטרופת פתיחה לפיוט זה, היינו מצפים שהוא ישלב בה את השורש 'צדק'. אך ייתכן שסטרופת פתיחה זו איננה חלק מקורי לא של פיוט ה ולא של פיוט ו; וראה על כך בסעיף הבא.

32 לשתי היקרויות אלו ראה לעיל, הערה 29; הסטרופה מודפסת כאן על פי ההיקרות הראשונה.

האחרון.³³

בהקשר דומה:³⁸

פירט ז

כחולל ר' ישמעאל עטרת ראשינו:

לבסוף, יש לציין את הצירוף 'כלימה וחפר' (טור 37). צירוף זה עולה גם בפיוט ג (טור

34 לתבנית אביתורית זאת ראה לעיל, הערה 17.

36 מן הסליחה 'אלצתני ביום זה שוכן שמי ערץ' לצום גדליה (לשון פתיחת הפיוט קרוב מאוד

37 הפיוט נדפס אצל ש' ברנשטיין, "סליחות" בלתי ידועות לר' יוסף ׳ אביתור, סורא: ספר

38 בפיוט ז' החרוז משובש; ראה על כך להלן בביאור לטורים אלו.

(9), וגם בקדושתא שכתב אבן אביתור ליום ויושע;³⁹ אך אין הוא מתועד אצל שום פייטן אחר (על פי הרשום ב'מאגרים'). לאור כל זאת, ניתן לקבוע כי גם פיוט זה חובר בידי אבן אביתור. יצוין כי על פי כ"י ירושלים, שוקן 22, פיוט זה הוא פיוט 'חטאנו'; כלומר, קיים בו רפרין בלשון 'חטאנו צורנו סלח לנו יוצרנו'.⁴⁰ אכן, קיימים בידינו כמה וכמה פיוטי 'חטאנו' מאת אבן אביתור,⁴¹ כולל אחד ששרד באוטוגרף של הפייטן עצמו.⁴²

נעבור עתה לפיוט ה ('תהיינה עיניך... אתה מגיד'). פיוט זה חתום גם בשם אבי הפייטן 'יוסף בן יצחק'. אמנם חתימה זו כשלעצמה איננה מספיקה כדי לקבוע את בעלותו של אבן אביתור: צונץ טען שפיוט זה אינו לאבן אביתור, אלא לפייטן אחר בשם יוסף בן יצחק שחי בבזנטיון.⁴³ אך פליישר כבר הראה שיש בפיוט שפע של סממנים מובהקים של לשונו של אבן אביתור. בין היתר ציין פליישר לתיבות שכיחות מאוד אצל אבן אביתור ('טרודים', טור 22; 'צִימֵת', טור 35); לשימוש ברצף של פעלים עם כינויי מושא בגוף ראשון וכלי ו' החיבור ('כִּילְתָּנִי הִמְמַתְנִי', טור 26); לשימוש בצורת המקור לחיזוק הפועל ('רַה יִרְתָּה', טור 28; 'נָקוּוּ נָקוּוּ', טור 29); לשימוש בפועל ובשם הנגזרים מאותו שורש ('נִכְחַדְתִּי כִכְחַד', טור 32); וכן לכמה צירופים שיש להם מקבילות בפיוטים אביתוריים אחרים ('פִּירְשָׁה מְכָמָר', טור 27; 'זְכָרוֹת הַזִּלְזִל', טור 52; 'אֶהְיֶה עוֹץ וְתִימָן', טור 57). בכך, ביסס פליישר את בעלותו של אבן אביתור על הפיוט.⁴⁴ ניתן להוסיף ולציין גם לצורה 'זִיעֶכְנִי' (טור 17), הנגזרת משורש

39 בקדושתא 'ויהי אויל בסורו', בפיוט המחיה ('ופרעה תר להערים תחבולת'); ראה: ע' פליישר, 'יוסף אבן אביתור: קדושתא ליום ויושע', בתוך: ע' פליישר, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, כרך ב, ירושלים תש"ע, עמ' 510.

40 על פיוטי 'חטאנו' באופן כללי ראה ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשס"ח², עמ' 203–204, וראה כעת את מאמרי 'מעמדם הליטורגי של פיוטי חטאנו על פי קטעי הגניזה הקהירית' (תרביץ, בדפוס).

41 כך למשל הפיוט 'אאלוץ הגות מדוי' (ראה עליו לעיל, הערה 37), וכן הפיוט 'אודה פשעי במרץ' (ראה לעיל, הערה 8).

42 הכוונה להעתקת הפיוט 'אבל אנחנו נודה על עוונינו' למנחה של יום הכיפורים בכ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Heb d. 25 (נויבאואר 2723/8), דף 26, והמשכו הישר Heb d. 55 (נויבאואר 2741/4), דף 19. לפרסום חלקו הראשון של הפיוט ראה פליישר, סוגים ותבניות (לעיל, הערה 2), עמ' 265 (ברצוני להודות לפרופ' שולמית אליצור שהפנתה את תשומת לבי למקור זה). יצוין כי פיוט זה אינו מביא את הרפרין הרגיל 'חטאנו צורנו', אלא רפרין חלופי: 'ונאמר במנחה חטאנו'; אך אבן אביתור ראה גם בו פיוט 'חטאנו', ורשם בראשו את הכותרת 'חטאנו למנחה'.

43 ראה: L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, עמ' 171.

44 ראה: פליישר, סוגים ותבניות (לעיל, הערה 2), עמ' 444, הערה 47. פליישר התייחס גם לציון מספר השנים מאז החורבן בטור 46 ('שִׁלְמוּ אֶלְךָ וְעוֹד שָׁנִים'), המלמד לכאורה שמדובר בפייטן שחי יותר מאלף שנים אחרי החורבן. אך ידועה התופעה שלפיה מעתיקים מאוחרים עדכנו את תאריכי החורבן לפי זמנם. אכן בחילופי הנוסח של הפיוט אנו מוצאים את הגרסה

מקראי יחידאי (איוב יז, א); מתוך אחת עשרה ההיקריות של השורש בבנייני פיעל או פועל ב'מאגרים', שבע נמצאות בפיוטים של אבן אביתור. כמו כן, יש לציין את הצורה 'פִּישְׁחָנִי' (טור 27), הנגזרת גם היא משורש מקראי יחידאי (איכה ג, יא), והחביבה גם היא על פייטננו: שמונה מתוך שש עשרה היקריות השורש בבנייני פיעל ב'מאגרים' נרשמו מפיוטי אבן אביתור. גם הצירוף 'סֹב נָא' (טור 51) אופייני לאבן אביתור ולו בלבד; ב'מאגרים' נרשמו שש היקריות של צירוף זה, וכולן מתוך פיוטיו.⁴⁵

לסיום אתיחס לסליחה נוספת שיוחסה בטעות לאבן אביתור. מדובר בפיוט 'יושב בשמים שעה באי באש ובמים', המשמש כסליחה לעשרה בטבת במחזוריים ספרדיים רבים, הן בכתבי יד והן בדפוס.⁴⁶ לאחרונה נדפס פיוט זה בסידור קורן כמנהג ק"ק ספרדי, תחת הכותרת 'סליחה לרבי יוסף אבן אביתור';⁴⁷ אולם אין ביסוס לייחוס זה. אין בו האקרוסטיכון 'יוסף', ואין בו צורות לשון אופייניות לאבן אביתור, וגם אין בכתבי היד כותרות המייחסות פיוט זה לאבן אביתור. יתר על כן, בכמה מקומות בפיוט נחרזות מילים על בסיס דיפתונג ועיצור סופי בלבד, בלי עיצור שורשי משותף. כך למשל במחרוזת הראשונה נחרזות המילים 'מִים', 'כְּפָלִים', 'מְחַנִּים', 'יְרוּשָׁלַיִם', ובמחרוזת השנייה נחרזות 'יְרוּשָׁלַיִם' עם 'דָּלְתִים'. לעומת זאת, אבן אביתור הקפיד הקפדה יתרה על חריזה מלאה במקרים כאלה. כאשר הוא ביקש לחרוז בתיבה 'ירושלים' בפיוט ד שלפנינו (טורים 9–12), הוא חרז בה שלוש תיבות המסתיימות כולן ב'-לִים' ('נְעָלִים', 'כְּפָלִים', 'שׁוּלִים'), וכך עשה גם בפיוטים רבים נוספים.⁴⁸

החלופית 'אלף ומאתים ועוד שנים'. משום כך אין בטור זה כדי להפקיע את בעלותו של אבן אביתור על הפיוט (ראה פליישר, שם, עמ' 444–445, ובמקורות המובאים בהערה 48 שם).
 45 הורות של צורה זו משתקפת מכמה כתבי יד שבהם היא שונתה לצירוף המוכר 'שוב נא', אף על פי שהשינוי מנוגד למתחייב על פי האקרוסטיכון. תופעה זו עולה גם בפיוט שיר המעלות 'יום הוריתי פלאיך', שגם בו נרשם 'שוב נא' במקום 'סוב נא' בכתב היד (ראה גרנט, חמש עשרה שירות [לעיל, הערה 11], עמ' 13, ובביאור לטור זה שם, עמ' 49). יש לציין שהביטוי 'סוב נא' עולה גם כצירוף קבוע בקרובת השש 'וארץ שפל רומי' לי"ז בתמוז (דוידזון ו 73), שאיננה כלולה ב'מאגרים', והחתומה 'שמואל' (ראה תפלת ישראלים, אמשטרדם תקל"ט, חלק ד, דף ח ע"א – דף ט ע"ב), אך השפעתו של אבן אביתור על קרובה זו ברורה; השווה למשל טורים 17–18 של יצירה זו: 'הַתְּמִיד יוֹם הוֹסֵר גְּבֵרָה יִלְלֵתִי כִּילֵלֵת אֲגָלִים / וּמִסְפָּדִי גָדֵל כְּמִסְפַּד הַדְּרָמוֹן כְּפָלִים'. טורים אלו מקבילים באופן מובהק לטורים 13–14 של פיוט ב במהדורתנו.

46 הפיוט מועתק למשל בכ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, אוסף אדלר 1596 (= JTS Ms. 4674; סדור מנהג ספרד, מאה י"ד–ט"ו) ובכ"י לונדון, הספרייה הבריתית Or. 5866 (מרגליות 693; סדור מנהג ספרד, מאה ט"ו). להופעותיו בדפוס ראה דוידזון י 2300.

47 סידור קורן כמנהג ק"ק ספרדים, ערוך ומבואר בידי ח"ד בניהו, ירושלים תשע"ב, עמ' 635.
 48 כך למשל בפיוטו לתשעה באב 'אקראה היום צום', טורים 25–28 (ראה כהן, פיוטים לתשעה באב [לעיל, הערה 3], עמ' 227–288); בסטרופת הפתיחה לפיוטו 'יללתי גדלה' שהובאה לעיל (שם, עמ' 234, 252); ובשני הטורים האחרונים של ההושענא 'למען אב אשר נחקר' (דוידזון ל 1127). אמנם לכאורה המחרוזות השלישית בפיוט זו להלן איננה מתאימה לכלל זה, שכן אנו

ג. התייחסות לאירועי חודש טבת

האירוע המרכזי שהתרחש בעשרה בטבת הוא המצור על ירושלים, כפי שמסופר ביחזקאל פרק כד. אירוע זה אכן מובלט בסליחות שלפנינו. בנוסף על כך, פיוטים לעשרה בטבת עשויים להזכיר עוד דברים שאירעו בחודש טבת: ביאת הפליט לספר על חורבן ירושלים בחמישה בטבת (יחזקאל לג, כא–כב), תרגום התורה ליוונית בשמונה בחודש ומות עזרא בתשעה בו.⁴⁹

בין הפיוטים שלפנינו בולט פיוט ג ('אזכרה מצוק'), ההולך ומונה את כל ארבע הצרות הללו (וכבר בפתיחת הפיוט אומר הפייטן: 'בְּאֶרְבַּע מְכוֹת בְּחֹדֶשׁ זֶה דְּכָאֲנִי' [טור 2]).⁵⁰ לעומת זאת, בשאר הפיוטים אין זכר לשני האירועים הבת־מקראיים. פיוט א ופיוט ב מיוסדים על סיומות מקראיות מיחזקאל פרק כד, ומתוך כך הם ממוקדים לכל אורכם במצור על ירושלים. פיוט ד מיוסד על סיומות מקראיות מיחזקאל פרק לג, ולכאורה הפיוט מוקדש כולו לביאת הפליט בחמישה לחודש ואינו מזכיר את המצור על ירושלים. אולם לאורך הפיוט מדגיש אבן אביתור שוב ושוב שמדובר בצרה כפולה: 'מִכֶּת אֶל אֲשֶׁר הָפָה וְשָׁנָה' (טור 2); 'דָּאֲבֹן אַחֵר דָּאֲבֹן הַדְּאִיִּכְנֹ' (טור 5); וכן 'לְקִיִּי כְּפָלִים' (טור 10).⁵¹ נראה שכוונתו בצירופים אלו היא להבליט את הצרה של ביאת הפליט על רקע הצרה הידועה של החודש – הטלת המצור על ירושלים.⁵²

פיוט ה ופיוט ו (הפותחים שניהם 'תהיינה עיניך') אינם מזכירים ולו אירוע אחד מסוים המיוחד לחודש טבת. כאמור, סטרופת פתיחה אחת משותפת לשני פיוטים אלו ('תהיינה עיניך פתוחות/פקוחות'). סטרופה זו אמנם מזכירה את התאריך 'עשרה בטבת', והתיבה 'טבת' אף קובעת את חרוז המחרוזת כולה, אולם בהמשך עוסקים הפיוטים באופן כללי בחורבן, בגלות ובשעבוד ארבע המלכויות, ואין בהם התייחסות

מוצאים בה את מילות החרוז 'פְּעָמִים', 'מִיָּם', ו'הִשְׁמִים' ו'ירושלים'. אולם, כפי שיוסבר להלן בפנים, מדובר כאן ככל הנראה בשיבוש שנבע מניסיון להתאים את הפיוט לעשרה בטבת באופן מלאכותי.

49 לשני אירועים אחרונים אלו ולסקירה כללית על המקורות המזכירים אותם ראה אליצור, למה צמנו (לעיל, הערה 16), עמ' 191–196; 197–199.

50 בסידורים אשכנזיים מאוחרים שונה הנוסח ל'שלוש מכות'; ראה להלן במהדורת הפיוט בביאור לטור זה.

51 כאמור לעיל (הערה 26), הצורה 'דאבון אחר דאבון' מתאימה לסגנונו של אבן אביתור, אך במקרה זה הביטוי מכון יותר: בדרך כלל משמשות צורות דומות בפיוטי להבעת העצמה, אך כאן מוסב הביטוי על שני אירועי פורענות שהתרחשו באותו חודש.

52 ייתכן שקיימים בפיוט זה גם רמזים לאירועים הבת־מקראיים. בטור 14 כתב: 'כְּבֹדִי הַפְּשִׁיט וְחֻצְנִי הִנְעִיר', ואולי יש בכך רמז למות עזרא, המוצג על ידי מטפורה של הסרת לבוש בפיוט ג (טור 10). כמו כן, בהמשך הפיוט כתוב: 'צוֹרֵתִי הִקְדִּיר וְיָוִי הֶעֱלִיט' (23), וייתכן שיש כאן רמז למסורת שבעקבות תרגום התורה בא חושך לעולם למשך שלושה ימים (ראה בביאור לפיוט ג, טור 6). אך רמזים אלו דקים למדי, וספק אם יש בהם ממש.

מפורשת לאירועי חודש טבת. מתקבל הרושם שמדובר בסליחות כלליות המתאימות לכל יום צום, וסטרופת הפתיחה הוצמדה להן כדי לייחד אותן לעשרה בטבת. גם פיוט ז' ('איך המירו בנים כבודם') אינו עוסק באירועי עשרה בטבת, אלא בעשרת הרוגי המלכות. רק במחרוזת השלישית באה התייחסות למצור על ירושלים:

גְּלִיתִי מִמְּכֹנֵי רֶב פְּעָמִים
גְּדָרֵי נִפְרִץ כְּפָרִץ מֵיָם
יוֹם זֶה יָרַד רָע מִן הַשָּׁמַיִם
כְּסֶמֶךְ מֶלֶךְ בָּבֶל עַל יְרוּשָׁלַם

כפי שנתברר בסוף הסעיף הקודם, החריזה בטור האחרון אינה מתאימה לאבן אביתור; ויושם לב לכך ששאר טורי המחרוזת נחרזים כולם כהלכה על בסיס עיצור שורשי משותף. נראה אפוא שהטור 'כְּסֶמֶךְ מֶלֶךְ בָּבֶל עַל יְרוּשָׁלַם' אינו מקורי, והוא שובץ באופן מלאכותי כדי להתאים את הפיוט לעשרה בטבת. נראה שאבן אביתור לא הועיד את הסליחה לעשרה בטבת, אלא למועד אחר שבו היה נהוג לספר על עשרת הרוגי המלכות (כגון תשעה באב). בשלב מאוחר יותר ביקשו הקהילות להסב את הפיוט לעשרה בטבת, ומתוך כך שינו את טור 12 כך שיעסוק במצור על ירושלים.

ד. תפוצת הפיוטים

סליחותיו של אבן אביתור לעשרה בטבת הגיעו למקומות רבים ושונים. בין מקורות הפיוטים ישנם ארבעה קטעי גניזה הכתובים בכתב מזרחי (כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 117.7; T-S AS 124.312; T-S NS 110.1; וכ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, אוסף אדלר 3631.10) ומחזיקים ארבע סליחות שונות (בכתב היד הראשון מועתקים פיוטים א, ג, ד, ו; בשני וברביעי מועתק פיוט ג; וכתב היד השלישי מחזיק העתקה של פיוט ו). מכאן אנו למדים שסליחותיו ליום זה שימשו במזרח. ייצוג לסליחותיו קיים גם באיטליה. שניים מן הפיוטים (פיוט ב 'אזכור ואאנח' ופיוט ז 'איך המירו בנים כבודם') הועתקו בקטע גניזה שנכתב ככל הנראה באיטליה,⁵³ ופיוט ה 'תהיינה עיניך... אתה מגיד' מועתק באופן קבוע במחזורי רומא.⁵⁴ סליחותיו הגיעו גם לרומניה: פיוט ב 'אזכור ואאנח' ופיוט ג 'אזכרה מצוק' נמצאים במחזורי רומניה הנדפסים,⁵⁵ ופיוט ו 'תהיינה עיניך... ארבע מדות' מועתק במחזור מנהג קורפו (כ"י

53 כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, אוסף גסטר Or. 12378.9, אשר – על פי בדיקה פליאוגרפית שערכה ד"ר עדנה אנגל – נכתב בידי יוצא ספרד בצפון איטליה.

54 למבחר מייצג של מחזורים אלו ראה במהדורת הפיוט להלן.

55 ראה: מחזור רומניה, קושטא ר"ע, דף כב ע"א – כג ע"א; וכן: סדור תפלות השנה למנהג

ירושלים, שוקן 22). פיוט ג הגיע גם לאשכנז המזרחית וגם לפרובאנס,⁵⁶ והוא נאמר עד היום בקהילות אשכנז.⁵⁷

לסיכום, סליחותיו של אבן אביתור לעשרה בטבת הגיעו כמעט לכל מנהגי התפילה שבאירופה, חוץ מספרד, מקום מולדתו. נראה אפוא שאבן אביתור כתב את הסליחות האלה במזרח אחרי שגלה מספרד, ועל כן אין אנו מוצאים אותן במחזורי ספרד עצמה.

ה. ההקשר הליטורגי

ההעתקות המשמשות בסיס למהדורה זו מלמדות על כמה דרכי שילוב של הסליחות בתפילה. הדרך הראשונה והעיקרית היא שילובם בתוך ברכת 'סלח לנו' בעמידה. עזרא פליישר כבר קבע שפיוטי הסליחה נוצרו במקורם כהרחבות פייטניות לברכה זו.⁵⁸ ואכן, שימוש זה מתועד במפורש בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.1. אמנם הקטע שלפנינו מחזיק רק רצף של סליחות, אך מתברר שהוא המשך ישיר של כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 577.6.40, שבו מועתקות קרובות הי"ח 'בן אדם אלות' (דוידזון ב 838) ועוד סליחה של רס"ג. בעקבות צירוף זה מתברר שרצף הסליחות שהועתק (הכולל שלוש סליחות של רס"ג וארבע של אבן אביתור [פיוטים א, ג, ד, ו במהדורה זו]) נועד להשתבץ בתוך החטיבה השישית של הקרובה.⁵⁹

קהלות רומניה, וינציאה רפ"ג, דף נה ע"ב – נו ע"א.

56 למקורות הפיוט בכתבי יד של מחזורי אשכנז ופרובנס עד סוף המאה הט"ו ראה במהדורת הפיוט להלן. הפיוט ממשיך להופיע גם בכתבי יד מאוחרים יותר (כך למשל בכ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4198 [סדר ארבע צומות כמנהג פרובנס, המאה הי"ח]; בכ"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 582 [סדר ארבע צומות וארבע פרשיות כמנהג פרובנס, המאה הי"ח], כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb 4213⁰⁸ [סדר ארבע צומות וארבע פרשיות כמנהג פרובנס-אויניון, המאה הי"ח]; כ"י מיינץ, הספרייה העירונית HS.II.428 [ספר סליחות כמנהג אשכנז, המאה הי"ח]).

57 ראה למשל סידור קורן נוסח אשכנז, מוגה ומבואר בידי ד' פוקס, ירושלים 2011³, עמ' 477.

58 פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 40), עמ' 71–72.

59 הסליחות של רס"ג שבכתב היד הן: 'אז בעזבי מקרא' (דוידזון א 2111; סידור רס"ג [לעיל, הערה 9], עמ' שלה); 'אבותינו בשלותם' (דוידזון א 151; שם, עמ' שלה–שלו); ו'אפפוני רעות'. פיוט אחרון זה טרם פורסם. ייחוסו לרס"ג מתבסס על כמה נתונים: (א) בכתב יד זה מובאת הכותרת 'און פיומי זל' לפני שלושת הפיוטים, ורק לפני הפיוט הרביעי בא ייחוס אחר, ונראה שהייחוס לגאון חל על כל שלושת הפיוטים הראשונים. (ב) הפיוט מופיע בכמה קטעי גניזה כחלק מאוספים רחבים של פיוטי רס"ג. כך למשל בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 4.3, שבו הוא מופיע ביחד עם שבע סליחות סעדיאניות נוספות לצום גדליה, עשרה בטבת, ותענית אסתר. כמו כן, בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.110 הוא מופיע יחד עם חמש סליחות נוספות לעשרה בטבת ולתענית אסתר, כאשר כל שאר הסליחות מיוחסות באופן ברור לרס"ג. (ג) כמעט בכל אחת מהיקריות הפיוט

מנהג דומה עולה גם משני כתבי היד הפרובונסליים (עדי נוסח ל, מ לפיוט ג): בשניהם הובאה קרובת השש 'ארץ שפל רומי' (דוידון ו 71), ולאחר החטיבה השישית של קרובה זו (כנגד ברכת 'סלח לנו') עבר המעתיק אל סליחות היום. נראה אפוא שהוא כיוון לאמירת הסליחות בתוך העמידה עצמה.

גם כתבי היד האשכנזיים שבהם מועתק פיוט ג רומזים לאמירת הפיוט בתוך העמידה. אמנם רובם מביאים את הסליחות כיחידה לעצמה, בלי כל ציון למסגרת הליטורגית שבה הן נאמרו. אך בשניים מכתבי היד (עדי נוסח ד, י), בסוף העתקת הסליחות, מובאת פסקה זו: 'ואל יעכב חטא ועון את תפילתינו מחל וסלח לכל חטאתינו כי מוחל וסולח אתה ב'רוך' א'תה' יי חנון המרבה לסלוח'.⁶⁰ מכאן אנו למדים שגם במנהגים אלו נאמרו הסליחות בתוך הברכה הששית של העמידה (אם כי, בניגוד למנהגים שתוארו לעיל, כאן לא נאמרו הסליחות בתוך קרובה, אלא בתוך נוסח הקבע של העמידה).

כידוע, בדורות מאוחרים יותר קהילות רבות נהגו לומר את הסליחות מיד אחרי העמידה. אפשרות זו נרמזת במחזור רומניה שנדפס בויניציאה רפ"ג (עד נוסח ג לפיוט ב). במחזור זה, מובאת הקרובה 'את שמועתנו מי האמין' (דוידון א 8614) עד חטיבתה השישית, ולאחר מכן מובאות פסקאות הקבע שלפני הסליחות, החל מפסקת 'כי על רחמך הרבים'. בסוף פסקאות אלו מובאות הסליחות עצמן. אולם, מיד לפני פסקת 'כי על רחמך הרבים' מובאת הוראה בלשון זו: 'כל הקהלות שאומרים הסליחות אחר התפלה מתחילין מכאן'. נראה שהמחזור נכתב בעיקר עבור קהילות שאמרו את הסליחות בתוך העמידה, בחטיבה השישית של הקרובה, אולם הוראה זו מלמדת על מודעות לנהוג אחר, שלפיו לא אמרו קרובה כלל, ואת הסליחות אמרו רק עם סיום העמידה.

אפשרות אחרת, המתועדת בכמה מן המקורות, היא אמירת הסליחות כחלק מהתחנן. מציאות זאת מתועדת לגבי פיוט ז בשתי העתקותיו. בכ"י לונדון, הספרייה

בקטעי הגניזה, הוא מופיע יחד עם אחת משתי הסליחות הידועות של רס"ג לעשרה בטבת, שנזכרו בתחילת הערה זו. כך, למשל, הוא מופיע לאחר 'או בעזבי מקרא' בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 241.42 וכן בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 116.32-33; הוא מועתק לאחר 'אבותינו בשלותם' בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc 9.61; ובכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S K 25.27 הוא מופיע ברצף אחד יחד עם שתי הסליחות הללו. כתב היד הנידון כאן, המצרף סליחות של רס"ג ושל אבן אביתור, אינו משקף כמובן את מנהגם של הפייטנים הקדומים. נראה שאבן אביתור אף לא התכוון שכל הסליחות האלו ייאמרו ברצף אחד, שכן תבניותיהן שונות זו מזו. כאשר פייטנים כתבו סדרות של פיוטים על מנת שהן ייאמרו ברצף, הם שמרו בדרך כלל על תבנית בסיסית דומה. ראה כהן, פיוטים לתשעה באב (לעיל, הערה 3), עמ' 215, ושם בהערה 10.

כך על פי עד נוסח י, בסוף הסליחות לעשרה בטבת (דף 39). בעד נוסח ד מובאת הפסקה בכמה שינויים קלים ('ואל יעכב חט ועון את תפילתינו מחול וסלח לכל חטאותינו כי מוחל וסולח אתה ברוך' אתה יי חנון המרבה לסלוח'). בכתב יד זה נרשמה הפסקה בסוף הסליחות ליום שני (דף 178); בסוף הסליחות לעשרה בטבת יש הפנייה להמשיך על פי הכתוב שם.

הבריטית, אוסף גסטר Or. 12378.9, מובאת הוראה מפורשת לומר תחנון אחרי הסליחה שקדמה לו (פיוט ב) ולפני פיוט זה. כך המצב גם בכ"י ירושלים, שוקן 22: מובאת תחילה שרשרת של סליחות; אחר כך כתוב: 'ואמר <תחנון>, ורק לאחר מכן מובא הפיוט שלנו (יחד עם פיוט נוסף).

גם העתקותיו של פיוט ה מלמדות על אמירתו כחלק מהתחנון. ברוב כתבי היד מובאת כותרת לפני הפיוט בנוסח 'תחינה מיושב'.⁶¹ כוונת הכותרת מתבררת מעיון בכתבי יד של מחזור רומא שמובאות בהם הוראות ליטורגיות מדויקות לכל מעמד הסליחות. על פי כתבי יד אלו,⁶² קהילות רומא אמרו בעשרה בטבת את קרובת הי"ח 'בן אדם אלות', ובחטיבה השישית שיבצו כמה וכמה סליחות, בעיקר של רב סעדיה גאון.⁶³ לאחר סיום הקרובה נפלו על פניהם, ואז, בעודם יושבים במעמד התחנון, אמרו את פיוט ה, הוא ה'תחינה מיושב'.

האם אבן אביתור כתב את שתי הסליחות הללו מעיקרן כפיוטי תחנון, או שמא הן הועברו לתחנון בשימוש משני? לגבי פיוט ז, אכן נראה שכתבי היד משקפים את ייעודו המקורי: הופעת הרפרין 'חטאנו צורנו סלח לנו יצרנו' משייכת אותו לפיוטי ה'חטאנו', וכפי שהראיתי במקום אחר, פיוטי 'חטאנו' נועדו להיאמר במסגרת התחנון.⁶⁴ אמנם, הרפרין כשלעצמו אינו ראיה מוחלטת, שכן לעתים נוסף רפרין זה לסליחות 'רגילות' באופן מלאכותי;⁶⁵ ואכן בעד נוסח ב של פיוט ז רפרין זה חסר. אך נושא הקבע של הפיוט – עשרת הרוגי המלכות – אופייני מאוד לפיוטי 'חטאנו',⁶⁶ ומשום כך נראה לשער שהפיוט אכן נכתב במקורו כ'חטאנו' ונועד לשמש בתחנון. כנגד זה בפיוט ה אין כל סממנים פנימיים המלמדים על ייעודו לתחנון. יתר על כן, ראינו לעיל שפיוט ו – שסטרופת הפתיחה שלה זהה לזו של פיוט ה – הועתק בתוך העמידה גופה. על כן

61 פליישר כבר הסב את תשומת הלב לחשיבותו של מונח זה; ראה פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 40), עמ' 410.

62 כך למשל בכ"י פירנצה, ספריית לורנציאנה Conv. Soppr. 515; כ"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 442; כ"י לידס, ספרייה ע"ש ברוטרטון MS Roth 3; כ"י פרמה, ספריית הפלטינה 2884 (דה-רוסי 62; ריצ'לר 909) כ"י רומא, קונסטנזה 2894; כ"י רומא, קונסטנזה 2881.

63 הכוונה לסליחות 'אז בעזבי מקרא' ו'אבותינו בשלותם בעטו' (ראה סידור רס"ג [לעיל הערה 9], עמ' שלה-שלו). לסליחות נוספות שנאמרו לעתים במקום זה במנהג רומא ראה פ' לנרד, 'עיונים בהתהוותה של האסכולה הפייטנית באיטליה', עבודת דוקטור, באר שבע תשס"ו, עמ' 68.

64 ראה במאמרי שנוכר לעיל, בהערה 40.

65 ראה: ע' פליישר, 'תוספות לחקר יצירתו של רב יוסף אבן אביתור', בתוך: הנ"ל, השירה העברית בספרד ובשלוחותיה, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, כרך ב, ירושלים תש"ע, עמ' 481, ובהערה 23 שם; ש' אליצור, 'לאופיו ולנתיבות השפעתו של המרכז הפייטני בבבל: ההווים בעקבות ספריה של טובה בארי', תרביץ עט, ב (תש"ע-תשע"א), עמ' 246, בסוף הערה 65.

66 ראה: פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 40), עמ' 230.

קרוב לשער שפיוט ה נכתב כסליחה רגילה לכל דבר ונועד להיאמר בתוך העמידה, והוא הועבר לתחנון במנהג רומא במהלך משני.

1. קישוטי התבנית

ככלל, פיוטיו של אבן אביתור מלאים וגדושים בקישוטי תבנית, והפיוטים שלפנינו אינם יוצאים מכלל זה. ראשית כול, כל היצירות המתפרסמות כאן, לבד מפיוט ה, מבוססות על סיומות מקראיות.⁶⁷ שתיים מהן (פיוטים א, ב) מביאות סיומות מקראיות מפרק כד ביחזקאל, שבו מתוארת תחילת המצור על ירושלים בעשרה בטבת; אחת מביאה סיומות מקראיות מפרק לג ביחזקאל, שבו מתוארת ביאת הפליט בחמישה בטבת ובשורתו על חורבן המקדש (פיוט ד); ובשלוש הנותרות (פיוטים ג, ו, ז) מובאות סיומות מקראיות מלוקטות;⁶⁸ בפיוט ו נבחרו לסיומות – בהתאם לנושא הפיוט – פסוקים הכוללים את השורש 'צדק'.

הסיומות המקראיות בפיוטים א, ד ראיות לציון מיוחד. בדרך כלל, כאשר פייטנים מביאים סיומות מקראיות רצופות מקטע מקראי אחד, אין הם מביאים את מלוא לשון הפסוקים, אלא מסתפקים בתחילותיהם. אולם ידוע שאבן אביתור נהג לפעמים אחרת. למשל, בסדרת פיוטים שכתב לפרקי 'שיר המעלות', הוא שילב את הפסוקים במלואם בסיומות המקראיות, ולעתים קרובות הקדיש מחרוזות אחדות לכל פסוק.⁶⁹ גם כמה מסליחותיו לתשעה באב כתובות כך,⁷⁰ וכך עשה גם בפיוט ד בקורפוס הנוכחי. לאורך שמונה מחרוזות הוא שילב את לשונם המלא של שני הפסוקים המספרים על ביאת הפליט (יחזקאל לג, כא–כב), על כל תיבותיהם. גם בפיוט א, שבו מובאות סיומות מקראיות מיחזקאל פרק כד, שאף הפייטן לשלב חלקים ניכרים מלשון הפסוקים (אם כי כאן הוא לא הביא את הפסוקים במלואם). במקרה זה הפייטן הקדיש רק מחרוזת אחת לכל פסוק, אך בצד הסיומות המקראיות הוא שילב גם פתיחות מקראיות מאותו פרק,⁷¹ ובמקרים רבים גם הוסיף ציטוטים ישירים מהפסוקים בשאר חלקי המחרוזות.

67 על סיומות מקראיות ראה פליישר, שם, עמ' 131–132. לנטייתו של אבן אביתור להביא סיומות מקראיות ברוב פיוטיו ראה כהן, פיוטים לתשעה באב (לעיל, הערה 3), עמ' 218–219.

68 בפיוט ז הסיומות המקראיות מופיעות רק במחרוזות שאינן מסתיימות בשם של אחד מעשרת הרוגי המלכות.

69 ראה גרנט, חמש עשרה שירות (לעיל, הערה 11), עמ' 6–7.

70 בסליחה 'אקראה היום צום' (ראה: כהן, תשעה באב [לעיל, הערה 3], עמ' 226–229) מפיוטות בסיומות המקראיות כל מילות הפסוקים ממל"ב כה, ח–י; ובדומה בסליחה 'אעיר אנחה' (שם, עמ' 236–238) באים בשלמותם פסוקי יח' כא, יא–יב. אין צורך לומר שגם פייטנים אחרים נהגו כך כפעם בפעם.

71 על פתיחות מקראיות ראה פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 40), עמ' 130. השילוב של

הפתיחות המקראיות, הסיומות המקראיות והציטוטים הנוספים מצטרפים אלו לאלו וכוללים חלק ניכר מן הלשון המקורי של כל פסוק ופסוק. כך דרך משל המחרוזות השנייה מיוסדת על יחזקאל כד, ב: 'בֵּן אָדָם כָּתַב לְךָ אֶת שֵׁם הַיּוֹם אֶת עֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה סִמֵּךְ מִלֶּךְ בְּבֶל אֶל יְרוּשָׁלַם בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה', ולשונה:

בֵּן אָדָם | גִּלּוֹף אֶת שֵׁם הַיּוֹם בַּמַּחֲזָה
גַּם הוֹדִיעַ אוֹתוֹ לְעַם הַזֶּה
בְּצֹ-וֹם <הָעֶשְׂרִי> | דוֹחַר סִמֵּךְ עַל יְרוּשָׁלַם ל[...]
בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה

יותר מחמישים אחוזים מתיבות הפסוק כלולות כלשונן וכסדרן במחרוזות. בדומה, טורים 21–24 מיוסדים על יחזקאל כד, ו: 'לִכְן כֹּה אָמַר אֲדֹנָי יְיָ אוֹי עִיר הַדְּמִים סִיר אֲשֶׁר חֲלָאָתָה בָּהּ וְחֲלָאָתָה לֹא יִצָּאָה מִמֶּנָּה לְנִתְחִיָּה לְנִתְחִיָּה הוֹצִיאָה לֹא נָפַל עָלֶיהָ גּוֹרֵל'. לשון המחרוזות הוא:

לִכְן | כְּלִילַת [יו] יְיָ עִיר הַדְּמִים שֵׁם תִּשְׁאָה
כְּמוֹ סִיר אֲשֶׁר חֲלָאָתָה בָּהּ תִּשְׁנָא[ה]
בְּצֹ-וֹם <הָעֶשְׂרִי> | לֹא נָפַל עָלֶיהָ גּוֹרֵל לְכָל מוֹצָאָה
לְנִתְחִיָּה לְנִתְחִיָּה הוֹצִיאָה

גם כאן, יותר ממחצית תיבות הפסוק משולבות כלשונן בתוך המחרוזות (אם כי הפעם אין הן מובאות תמיד כסדרן במקרא).

קישוט תבנית אחר הוא נושא הקבע. נושאי קבע באים בפיוטים ג, ה, ז. פיוט ג, כפי שהוסבר קודם, מיוסד על ארבע הצורות שאירעו בחודש טבת; פיוט ה מיוסד על ארבע המלכויות; ופיוט ו מיוסד כאמור על עשרת הרוגי המלכות. מילות קבע משמשות רק בפיוט א: המילים 'בצום העשירי' פותחות בו כל טור שלישי.

הרפרין 'חטאנו צורנו' וכו' מופיע בפיוט ז, כפי שכבר צוין. לבד מזאת, יש לדון בתפקידה של סטרופת הפתיחה 'תהיינה עיניך פתוחות/פקוחות', המופיעה בראש פיוט ה ופיוט ו. פליישר כבר קבע שסטרופות הפתיחה של הסליחות נועדו להיאמר גם כרפרין בין מחרוזות למחרוזות.⁷² אכן, בקטע הגניזה שבו מועתק פיוט ו רשם המעתיק 'פז-מון' לפני סטרופה זו; וגם בסליחות שכתב אבן אביתור לצומות אחרים אנו

פתיחות מקראיות וסיומות מקראיות מאותו קטע מקראי מוכר גם מפיוטים אחרים של אבן אביתור. הוא עולה באחד מפיוטי 'שיר המעלות' שלו, וכן בכמה מפיוטי הזולת שלו; ראה גרנט, שם, עמ' 6, ובהערה 6 שם. תופעה דומה קיימת גם בסליחה שלו לתשעה באב 'איכה אהלי ידידות' (כהן, תשעה באב [לעיל, הערה 3], עמ' 247–251), אם כי שם חזר הפייטן על מילות הפתיחות בתחילת הסיומות.

72 פליישר, שירת הקודש (לעיל, הערה 40), עמ' 203.

מוצאים ציונים מפורשים בקטעי הגניזה המורים על אמירת סטרופת הפתיחה (או חלק ממנה) בין מחרוזות למחרוזות.⁷³ לעומת זאת, בכתבי היד האיטלקיים שבהם מועתק פיוט ה כמעט אין זכר לרפרין כזה. לרוב אנו מוצאים בהם רק ציון לאמירה חוזרת של סטרופת הפתיחה בסוף הפיוט (כך בכ"י א, ד, ה, ו); יוצא מכלל זה רק עד נוסח ט, שבו חזר המעתיק על הטור האחרון של סטרופת הפתיחה ('בְּחֹדֶשׁ הָעֶשְׂרִי בְּעֶשְׂרֵה בְּטַבַּת') בין מחרוזות למחרוזות. מכל מקום, קטעי הגניזה קדומים לכתבי היד האיטלקיים, ועל כן מסתבר שבתחילת שימושן של סליחות אלו בעשרה בטבת, בקהילות המזרח, נאמר הפזמון בין מחרוזות למחרוזות, ואילו בשימוש המאוחר של הפיוט במנהג רומא הסתפקו רוב הקהילות באמירת סטרופת הפתיחה בתחילת הפיוט ובסופו.

הנוכחות הגדולה של קישוטי תבנית בסליחות לעשרה בטבת של אבן אביתור בולטת במיוחד על רקע סליחותיו של רב סעדיה גאון ליום זה. כבר הודגש במחקר שפיוטיו של רב סעדיה גאון השפיעו על אבן אביתור במידה ניכרת.⁷⁴ נוסף על כך, הסליחות של רב סעדיה גאון לצומות הקלים היו הפיוטים המרכזיים לימים אלו בקהילות המזרח: ברוב קטעי הגניזה המביאים פיוטים לצומות אלו אנו מוצאים סליחות של רס"ג. סביר מאוד אפוא שאבן אביתור הכיר את סליחותיו של רס"ג לעשרה בטבת. לאור זאת, ראוי להבליט את ההיעדר המוחלט של קישוטי תבנית בסליחות רס"ג ליום זה. אמנם בסליחותיו לתשעה באב השתמש רס"ג בקישוטי תבנית אחדים כגון פתיחות מקראיות ומילות קבע,⁷⁵ אך סליחותיו לצומות הקלים כתובות ללא כל קישוטי תבנית, לבד מן האקרוסטיכון והחרוז.⁷⁶

מתוך כתבי הגניזה יש בידנו עדויות על קהילות לא מעטות שצירפו בצומות הקלים סליחות של רס"ג ושל יוסף אבן אביתור. כך עולה, למשל, מקטע הגניזה המזרחי שהוזכר לעיל (כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 577.6.40 + כ"י קמברידג',

73 כך למשל בכ"י פריז, כ"ח IV.C 384 והמשכו הישיר כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 273.160-162, בסליחות 'מימים ימימה' ו'מדי שנה בשנה' (שתיהן ל"ז בתמוז). בשתי סליחות אלו סטרופות הפתיחה מוגדרות כ'פזמאן גמאר' (פזמון שנועד לגמור [כל מחרוזת]); לציון זה ראה פליישר (שם); ובנוסף, בין מחרוזות למחרוזות יש ציון מפורש המורה על אמירת סטרופת הפתיחה בשלמותה. לעומת זאת, בהעתקות של סליחותיו של אבן אביתור לתשעה באב מסומנים כרפרין רק שני הטורים האחרונים – או רק הטור האחרון – של סטרופת הפתיחה; ראה על כך כהן, תשעה באב (לעיל, הערה 3), עמ' 218.

74 ראה ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, ערך, השלים וליווה בהערות ע' פליישר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 159, הערה 73.

75 לשימוש במילות קבע ראה למשל את הסליחה 'אני הגבר מנעורי בכאב מתבוסס' (סידור רס"ג [לעיל, הערה 9], עמ' שכו-שכו); פתיחות מקראיות באות למשל בסליחה 'איכה רחובות עיר' (שם, עמ' שכו-שכו), וכן בסליחה 'זכור תבוסת צאן טבחה' (שם, עמ' שכו-של). סליחה אחרונה זו מיוסדת גם על נושא קבע (עשר הקרנות).

76 לסליחות רס"ג לצומות הקלים ראה שם, עמ' שלב-שלח.

ספריית האוניברסיטה (T-S NS 110.1), הפותח בקרובת הי"ח 'בן אדם אלות' לעשרה בטבת: בחטיבה השישית של הקרובה מובאות תחילה שלוש סליחות של רס"ג לעשרה בטבת,⁷⁷ ומיד לאחריהן ארבע סליחות של אבן אביתור לאותו היום. הרכב דומה חוזר גם בכתבי יד לצום גדליה ולשבועה עשר בתמוז.⁷⁸ נראה שמבחינה מסוימת ראו הקהילות את סליחותיו של אבן אביתור כמעין המשך לסליחות של רס"ג; זאת למרות ההבדל החד שביניהן בכל הקשור לקישוטי התבנית.

ז. הטקסטים

שבע הסליחות מובאות כאן במלואן, בליווי חילופי נוסח וביאור, על פי סדר אלפביתי של התחלותיהן. יוצא מכלל זה פיוט ז ('איך המירו בנים כבודם'), המובא בסוף בשל היותו פיוט 'חטאנו' ולא סליחה 'רגילה' (ראה על כך לעיל בסוף סעיף ב). שלושה מן הפיוטים (א, ד, ו) ידועים רק מקטעי הגניזה. פיוט ב מופיע בקטע גניזה אחד בלבד, ואין העתקות ממנו בכתבי יד אחרים, אך הוא מופיע במחזורי רומניה הנדפסים; על כן, חילופי נוסח הובאו משני דפוסים קדומים של מחזור זה (קושטא ר"ע; ונציה רפ"ג). פיוט ג מופיע בכמה קטעי גניזה וגם בכתבי יד אשכנזיים ופרובנסליים אחדים. המהדורה מתבססת על קטעי גניזה אלו וכן על כל כתבי היד האשכנזיים והפרובנסליים הרלוונטיים (עד סוף המאה ה"ו) שהצלחתי לאתר. פיוט ה מופיע בעשרות רבות של כתבי יד, הכוללים מחזורי תפילה כמנהג רומא; מהדורת הפיוט כאן מתבססת על מבחר מייצג מכתבי יד אלו. לבסוף, פיוט ז מופיע בקטע גניזה אחד ובכתב יד אירופי אחד, והמהדורה מתבססת על שני כתבי יד אלו. ליקויים בכתבי היד הושלמו בסוגריים מרובעים, ואילו השלמות של קיצורים מובאות בסוגריים מזווים. אותיות חלולות הן אותיות שקריאתן מסופקת.

77 פרטיהן צוינו לעיל בהערה 59. לדיון מקיף בהרכב הפיוטים שבכתב יד זה ראה: A. Shmidman, 'A 12th-13th Century Specimen of the Eastern Rite for the Tenth of Tevet,' *Hebrew Union College Annual* (בדפוס).

78 למשל, בכ"י פילדלפיה, אוניברסיטת פנסילבניה, המכון ללימודי יהדות מתקדמים (לשעבר: דרופסי קולג'), קטלוג הלפר 271, שמצטרף לכ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, אוסף אדלר 17-18.2855. ולכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.98, מובאות שתי סליחות של רס"ג לצום גדליה ולאחריהן הפיוט 'אבכה חמס לזהמים' מאת אבן אביתור (טרם פורסם). גם בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 J דף 69 מובאות סליחות של רס"ג לי"ז בתמוז ולאחריהן הסליחה של אבן אביתור 'אמנם אלהי הרוחות'.

[א]

אָזכּוֹר אומֶר ויִּאָגֶעָה בְּמַהמור
אָאנח בְּנֶהֱלִי תָמוֹר כָּל שְׁנֵי רַמְזֵמוֹר
בְּצוּם הָעֶשְׂרִי > שִׁירִי < | בְּשָׁנָה הַתְּשִׁיעִית בְּאָמוֹר
בְּחֶדֶשׁ הָעֶשְׂרִי בְּעֶשְׂרִי לַחֹדֶשׁ לֵאמֹר

5 בֶּן אָדָם | גְּלוּף אֶת שֵׁם הַיּוֹם בְּמַחְזָה
גַּם הוֹדִיעַ אוֹתוֹ לְעַם הָהָה
בְּצוּם > אוֹם < הָעֶשְׂרִי > | דוּהַר סֶמֶךְ עַל יְרוּשָׁלַיִם ל[... ..] זֶה
בְּעֶצֶם הַיּוֹם הָהָה

וּמְשׁוּל | הַמְּשָׁל הָהָה הָאָמוֹר מְשָׁמִים
10 הַלֵּל וצַע[... ..] ל פּוֹחֲזֵי כָמִים
בְּצוּם > אוֹם < הָעֶשְׂרִי > | וְצָרַח כְּהַנִּים [...] ...]

מקור הפיוט: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.1.

[א] פתיחות וסימונות מקראיות מיחזקאל כד, א ואילך, פרק המתאר את תחילת המצור על ירושלים בעשרה בטבת. 1–2 אזכור ... מזמור: השווה לטורים 1–2 בפיוט ב להלן. אזכור אומר וי: אגיד דברי אבל. ואגעה במהמור: אבכה בקול רם ביושבכי במעמקים. הצורה 'מהמור' נגזרה מן התיבה היחידאית 'מַהְמוֹרוֹת' (תה' קמ, יא), וייתכן שיש בצורה זו גם עניין 'מרירות', על דרך הצורה 'הֶמֶר' (זכ' יב, י), תוך השרשת הה"א של בניין הפעיל. על השכיחות של התיבות 'אגעה' ו'מהמור' אצל אבן אביתור ראה לעיל במבוא, סעיף ב. תמור ... מזמור: במקום שירי המזמור שהיו מושרים במקדש, על דרך איכה רבה פתיחתא יט (דף ח ע"א): 'אלו זכיתם הייתם יושבים בירושלים ואומרים שירים ומזמורים לפני הקדוש ברוך הוא, עכשו שלא זכיתם הרי אתם גולין לבבל וקוראים קינים ונהי'. לבחירת התיבה 'תמור' כאן בסמוך לתיבה 'נהי', השווה יר' לא, יד: 'נהי בכי תמרורים'; ונראה שהטור כולו מושפע מהקרובה הקלירית 'אאביך ביום מבך', שבה כתוב: 'אַהֲמָה פִּיּוֹנָה נְהִי תָמוֹר שִׁירִי' (גולדשמידט, סדר הקינות [לעיל, הערה 10], עמ' קנו). 3–4 בשנה התשיעית ... לאמר: יח' כד, א. 5 בן אדם ... היום: על פי יח' כד, ב; ו'גלוף' הוא לשון חריטה. במחזה: כך נאמר במחזה, כלומר, בנבואה. 7 דוהר ... ירושלים: נבוכדנצר ('דוהר') התקרב לירושלים, על פי הפסוק הנ"ל. אמנם בפסוק כתוב "סמך ... אל ירושלם", אך כבר בכתבי יד של הספרי מצוטט הפסוק בחילוף 'אל' ב'על': "צום העשירי" זה עשרה בטבת שבו סמך מלך בבל על ירושלם' (ספרי דברים, פסקא לא, מהד' פינקלשטיין, עמ' 51). 8 בעצם היום הזה: יח' כד, ב. 10 הלל: גלל. הלל וכו': אולי ניתן להשלים: 'הלל וצַע[ק]על'. פוחזי כמים: כינוי לחוטאים שבעם, שאליהם מכוונת הנבואה הזאת. הביטוי על פי בר' מט, ד. 11 כהנים: הטור לקוי, אך כנראה מוסב על האנשים שנסו מפני מלך בבל.

שְׁפוֹת הַסִּיר שְׁפוֹת וְגַם יִצּוֹק בּוֹ מְ[ים]

[אֶסֶף] וְיָדִים] אוֹמְרִים הִיא הַסִּיר לְעֵלָה

זִמְן [...] אֵלֶיהָ קְלוֹנֵם לְגֵלָה

בַּצֹּם <הַעֲשִׂירִי> | חֲשׂוֹר יֵרֶךְ וְכַתֵּף לְכֵלָה 15

וּמִבְּחָר עֲצָמִים מֵלֹא

מִבְּחָר | טוֹב הַצֹּאן לְקוֹחַ לְהַאֲבִיכָה

טִיף נְבוּאָה זֹאת עָלֶיהָ לְשִׁפְכָה

בַּצֹּם <הַעֲשִׂירִי> | יָרָה עֲצָמִים תַּחְתֵּיהָ לְהַחֲרִי[כָה]

גַּם בְּשָׁלוֹ עֲצָמֶיהָ בְּתוֹכָהּ 20

לֶכֶן | כְּלִילַת [יֹ] עִיר הַדְּמִים שֵׁם תִּשְׁאָה

כְּמוֹ סִיר אֲשֶׁר חָלְאָתָה בָּהּ תִּשְׁנָא[ה]

בַּצֹּם <הַעֲשִׂירִי> | לֹא נָפַל עָלֶיהָ גּוֹרֵל לְכָל מוֹצָאָה

לְנִתְחִיהָ לְנִתְחִיהָ הוֹצִי[א]ה

כִּי | מְמִיתִי צְדִיקִים רַבּוֹ בָּהּ בְּלֹא מִסְפָּר 25

מִמֶּהָ[י] לְשֹׁפּוֹף דָּם נָקִי בְּשִׁפְרָפֶר

בַּצֹּם <הַעֲשִׂירִי> | נָהָה לְשׁוֹפֶכֶת עַל צִחִיחַ בְּלִי חֶפֶר

22 חלאתה] ספק ה בתחילת התיבה

12 שפות ... מ[ים]: יח' כד, ג. 13 אומרים ... לעלה: הרשעים האומרים על ירושלים 'היא הסיר ואנחנו הבשר' (יח' יא, ג), כדי להעלות ולסלק את אימת החורבן הקרוב. 14 זמן ... לגלה: על פי יח' כד, ד: 'אסף נתחיה אליה' כדי לגלות את קלון מנהיגי העם; ועל פי פסוק זה ניתן להציע להשלים: 'זמן [נתחיה] אליה'. 15 חשור: לשון שפיכה. ירך וכתף: על פי יח' שם. לכלה: כדי שהם יישרפו ויכלו בסיר. 16 ומבחר ... מלא: שם. 17 מבחר ... לקוח: על פי יח' כד, ה. להאביכה: לגרום לעשן להתאבך מן הסיר. לחילופין, אפשר שמשמעו: כדי לגרום אבל ובכי, על דרך 'אָבִיךָ בְּיוֹם מָכָךְ' (תחילת קרובת י"ח קלירית; ראה: גולדשמידט, סדר הקינות [לעיל, הערה 10], עמ' קנד, וראה בפירושו של המהדיר שם). 18 טיף: דברי הטפה, נבואה (ו' טיף נבואה' הוא סמיכות הנרדפים). 19 ירה עצמים תחתיה: זרוק עצמות תחת הסיר, על פי יח' שם. להחרי[כָה]: לחרוך, לשרוף. 20 גם ... בתוכה: יח' כד, ה. 21 כלילת [י] פ: ירושלים, על פי איכה ב, טו. עיר הדמים: על פי יח' כד, ו. תשיאה: תוציא עליה שם רע, מלשון 'מפני שמיאיה שם רע בשכינותיה' (תוספתא כתובות ז, ד [מהדורת ליברמן עמ' 79]). 22 חלאתה: לשון זוהמה, על פי הפסוק הנ"ל. 23–24 על פי הפסוק הנ"ל. 26 ממהר[י] לשפוף דם: לעניין השווה משלי א, טז: 'וימהרו לשפך דם'. בשפרפר: עם זריחת השמש (ראה דנ' ו, כ). 27 נהה: קונן והתאבל (על ירושלים המתוארת בהמשך). לשופכת על צחיה: לירושלים, על פי תיאורה ביח' כד, ז. בלי חפר: כמו 'בלי חפר' (מדוחק החרוז), בלי

לֹא שִׁפְכָתְהוּ עַל הָאָרֶץ לְכִסּוֹת עָלָיו עֹפָר

לְהַעֲלוֹת | סִעֲרַת חֲמָה לְהִתְפַּשׁ בְּתַפּוּשׁוֹת

סוֹרֶרֶת מוֹרָאָה נָקָם בָּהּ לַעֲשׂוֹת 30

בְּצֹם <הָעֶשְׂרִי> | עֲנָה עֲזֹבְתִי דָמָה כְּדָם תְּבוּסוֹת

עַל צָחִית סֹלַע לְ[ב]לְ[תִי] הַכִּסּוֹת

לִכֵּן | פּוֹרְצָתִי פָּרֶץ בְּ[... ..] ה

פִּי יִי דְבַר נְבוּאָה זֹאת [...] 35

בְּצֹם <הָעֶשְׂרִי> | צוּפָה נָם לְצִיּוֹן הַהֲדוּרָה

[אוי עִי] הַדְּמִים גַּם אֲנִי אֶגְדִּיל הַמֶּד[וּר] ה

[....]

[ב]

אֶזְכּוֹר וְאֶאֱנַח וְאֶגְעָה בְּמַהְמֹר

בְּדַבְרֵי נְהִי תְמוּרָת כָּל מְזֻמּוֹר

גַּם בְּזוֹכְרֵי דְבָרֵי נְבִיא עַל הַר הַמּוֹר

[ב] מקורות: כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, אוסף גסטר Or. 12378 דף 9 (נוסח היסוד, א); מחזור רומניה, קושטא ר"ע, דף כב-כג (ב); סדור תפלות השנה למנהג קהלות רומניה, ונציה רפ"ג, דף 51 (ג). מספר דוידוון: א 2212.

חילופי הנוסח: כותרת: סליחה אבג 3 בזוכרי / בזכרי בג / דברי / ליתא בג

בושה. 28 לא ... עפר: יח' שם. 29 להעלות סערת חמה: על פי יח' כד, ח. להתפש בתפושות: כדי שהרשעים ייתפסו ('תפושות' הוא מושא פנימי מאותו שורש לחיזוק העניין). 30 סוררת מוראה: ירושלים ('מוראה' על פי צפ' ג, א: 'הוי מראה ונגאלה'). נקם בה לעשות: על פי יח' כד, ח: 'לנקם נקם'. 31 ענה: אמר (מוסב על הקב"ה). כדם תבוסות: כדם טמא שאדם פורש ממנו; ראה משנה אהלות ג, ה (והצורה נגזרה מ'מתבוססת בדמיך' שביח' טז, ו). 32 על ... הכסות: יח' כד, ח. 33 פורצתי פרץ: ללשון השווה שמ"ב ו, ח ועוד. 34 פי ... זאת: הפייטן מכון לרמוז ליח' כד, ט (המובא בסוף המחרוזת): 'כה אמר אדני יי', אך משתמש בלשון יש' א, כ ועוד. 35 צופה: הנביא (על פי יח' ג, יז; לג, ז). נם: אמר (את הדברים שבטור הבא). לציין ההדורה: לירושלים בעת שעדיין לא התקיים בה הכתוב 'ויצא מבת ציון כל הדרה' (איכה א, ו). 36 [אוי] ... המד[וּר] ה: יח' כד, ט.

[ב] סיומות מקראיות: יחזקאל כד, א ואילך (ראה גם בפיוט הקודם). 1–2 אזכור ... מזמור: השווה לפיוט א, טורים 1–2. ואגעה במהמור: ראה בביאור לפיוט א, טור 1. תמורת כל מזמור: במקום המזמורים שהיו מושרים במקדש (וראה לעיל בפיוט א בביאור לטור 2). 3 דברי נביא: דברי יחזקאל, המצוטטים בטור הבא ולאורך הפיוט. על הר המור: על אודות

וַיְהִי דְבַר יְיָ אֵלַי לֵאמֹר

5 דּוֹרְשֵׁי הַקּוֹרוֹת הִלְלוּ הָהָ לַיּוֹם
הַקָּשָׁה הַנִּפְלְאָה מֵהַיּוֹת פְּדִיּוֹם
וְהוּא יוֹם קָרָא אֶל נוֹרָא וְאִיּוֹם
בֶּן אָדָם כְּתוּב לָךְ אֶת שֵׁם הַיּוֹם

10 זַעַם יְסוֹכְבְּנֵי דָם וְחֵלֶב מִרְנָה
חוֹל אֲחוּל לְחֻזּוֹן בֶּן בּוֹזִי[י] הַחוּזָה
טִיף שְׂדֵי בְּקוֹרָאוֹ כְּתוּב נָא בְּמַחְזָה
אֶת עֲצָם הַיּוֹם הַזֶּה

15 יִלְלֵתִי אֲגַדִּיל כִּילֵּלֶת אֲגַלִּים
כִּי כְּמַסְפֵּד הַדְּדַרְיָמוֹן נִכְפְּלָה כְּפָלִים
לְעֵת חֲשׁוּפֵי שֵׁת שׁוּלִים הַשְּׁלִיכּוּ נַעְלִים
סִמָּךְ מִלֶּךְ בְּכָל עַל יְרוּשָׁלַם

4 יי' ידוה ג 5 הקורות] חקירות בג / הליליון] הלילו בג 6 הנפלאה] הנפלא בג / מהיות] בו נוסף אחרי
בג 7 אל] ליתא בג 8 בן אדם] ליתא בג / כתוב] כתב ג / שם] כתב עצם ותיקן א 10 בוזי] בויז בג
11 טיף] י' תלויה א / בקוראו] בקראו בג / כתוב] כתב בג 14 כמספד] ממספד בג 15 שת] ליתא בג
16 סמך] יום נוסף לפניו בג / בבלי] ידו נוסף אחריו בג

המקדש וירושלים (הכינוי 'הר המור' על שום שה"ש ד, ו, וראה מדרשו בתנחומא בובר וירא ד
(דף מג): "'אלך לי אל הר המור", זה בית המקדש, שהיו מקטירין שם המור. ד"א... "אלך לי
אל הר המור", זה ירושלים'. 4 ויהי ... לאמר: על פי יח' כד, א. 5 דורשי הקורות: המספרים
את תולדות העולם (פנייה). המקבילות גורסות 'דורשי חקירות', והעניין זהה. הלילו הה
ליום: קוננו והיאנחו על מה שהתרחש ביום זה, על פי יח' ל, ב. 6 הנפלאה: צ"ל 'הנפלא',
בלשון זכר, כגרסת המקבילות. מהיות פדיום: יום זה כל כך נורא עד כי אין לו פדיון (לצורה
'פדיום' ראה במ' ג, מט), כלומר, אי אפשר לשכוח את מה שקרה ביום ההוא. 7 והוא ...
ואיום: והוא היום שהקב"ה ('אל נורא ואיום') קרא עליו את הדברים המצוטים בטור הבא.
8 בן ... היום: יח' כד, ב. 9 דם וחלב מרזה: מתוך הזעם רזיתי, ונרמזת כאן גם התענית;
השווה בבלי ברכות יז ע"א: "שבתי בתענית ונתמעט חלבי ודמי". 10 חול אחול: לשון רעדה
ופחד. בן ... החוזה: יחזקאל הנביא. 11 טיף שדי: דברי הקב"ה. במחזה: בנבואה. 12 את
... הזה: יח' כד, ב. 13 כיללת אגלים: כיללת מואב שהגיעה עד אגלים, על פי יש' טו, ח.
14 כמספד הדדרימון: ביטוי למספד גדול מאוד, על פי זכ' יב, יא. נכפלה כפלים: האבל שלי
כפול ממספד הדדרימון. 15 לעת... שולים: בשעה שאנשים בזויים ('חשופי שוליים', השווה
יר' יג, כו) השליכו נעלים (פעולה של חרפה ובזיון, על פי תה' ס, י) על בני ירושלים; ונראה
שיש להשמיט את תיבת 'שת' (כבמקבילות), והיא חדרה לכאן בהשפעת יש' כ, ד. 16 סמך ...

מִיּוֹם זֶה וְהָלָא הַמוֹנִי נָשָׁל
נִכְאָב נִדְאָב נִחְלָשׁ נִחְשָׁל
סוֹב לְ[ךָ] הַחוּזָה וְקָרָא לְעַם הַנִּכְשָׁל
וּמִשּׁוּל אֶת בֵּית הַמָּרִי מִשָּׁל 20

עַד פֹּה לֹא חֲזִיתֶם תִּרְנַק אֲשָׁפוֹת
פָּעְרוּ מִצֵּתָהּ בְּקֶרֶב וְעָרַב וּנְשָׁפוֹת
עִיר קָרָא לְאֹמֶר שְׁפוֹת עַל רְשָׁפוֹת
כֹּה אָמַר יְיָ שְׁפוֹת הַסִּיר שְׁפוֹת

קָרָאוּ שֵׁם הַמַּחֲכִים הַיּוֹתָם מִיּוֹמִיִּים 25
שִׁבְתָּהּ אֲנַחָה וְלֹא תִקּוּם צָרָה פְּעָמִים
תִּשְׁפּוֹת הַסִּיר הַשְׁמַעְתִּיךָ מִשָּׁמַיִם
וְגַם יָצוּק בּוֹ מַיִם

18 נחשל] ונחשל בג 19 לך] לך בג / החוזה] חוזה בג 20 את] אל בג 21 תרנק] ליתא בג / אשפות]
אשפות בג 22 פעררו מעתה] פחדו ביעותה בג / בקר] בוקר ג 23 עיר] ציר בג / על רשפות] עלי תופות
בג 24 יי] ידוה ג 25 היותם] חיו ב היו ג / מיומיים] מיומיים בג

ירושלם: 'יח' כד, ב; ולתיבה 'על' (במקום 'אל' שבפסוק) ראה לעיל בפיוט א, בביאור לטור
7. 17 המוני: עם ישראל. נשל: נפל, הוסר מן הארץ. 18 נכאב ... נחשל: לנטייתו של
אבן אביתור להשתמש ברצפים של מילים נרדפות ראה כהן, תשעה באב (לעיל, הערה
(3), עמ' 223. 20 ומשול ... משל: 'יח' כד, ג, וצ"ל 'אל' ולא 'את', כבפסוק ובמקבילות.
12 עד ... חזיתם: עד כה לא ראיתם מצב שפל כזה. תרנק: הנוסח משובש, ואולי צ"ל 'תחבק',
על פי איכה ד, ה: 'תבקו אשפות'. המקבילות גורסות כאן 'לא חזיתם אשפות', על פי אותו
פסוק, אך 'אשפות' עדיף משום החרוז. 22 פעררו מעתה: פעררו פיהם מרגע שהחל המצור;
ופעירת הפה עשויה לסמל מחווה של בהלה וחוסר אונים, או לרמוז לרעב. המקבילות
גורסות כאן 'פחדו ביעותה' (הניקוד על פיהן), אך קשה לפרש צירוף זה; ואולי ניתן לנקד:
'פחדו ביעותה', כסמיכות הנרדפים ('ביעותה' כמו 'ביעות', בצורת הנקבה); ולפי גרסה זו
עניין הטור הוא: כל היום וכל הלילה סבלו מפחד ומבהלה. ונשפות: ולילות (מלשון 'נשף').
32 עיר: צ"ל 'ציר', בהתאם לאקרוסטיכון, וכגרסת המקבילות; והכינוי מוסב על יחזקאל
הנביא. שפות על רשפות: העמד את הסיר על האש ('רשפות'). המקבילות גורסות כאן 'שפות
עלי תנפות', ואיני יודע להלום גרסה זו. 24 כה ... שפות: 'יח' כד, ג. 25–26 היותם: נראה
משובש, וכנראה צ"ל 'חיותם'; ומעין זה במקור ב ('חיו מיומיים'), ועל פי הושע ו, ב: 'חיונו
מיומיים'. קראו ... פעמים: אנשי ירושלים שחיו לחיים ולא למוות, או נביאי השקר שבהם,
השלו את העם וקראו את דברי ההרגעה 'שבתה אנחה' (על פי יש' כא, ב), 'ולא תקום צרה
פעמים' (על פי נחום א, ט). וללשון 'קראו שם' ראה יר' מו, יז. 27 תשפות הסיר: על פי 'יח'
כד, ג. 28 וגם ... מים: שם.

יְצוּק בּוֹ מִיָּם לְנַחֵץ כָּל רוּתָח
 וְסָחוּב וְהַשְׁלֵךְ מִבְּחַר כָּל נֶתַח 30
 רְשָׁעִי לְשׁוֹנֵי מֵתָח
 אָבֹא כְּעֲנֵי שׁוֹאֵל עַל פֶּתַח
 אֶל-מִלֵּךְ יִשְׁבֵּעַ עֶלְכָּהּ כְּסֹא רְחֵמִים

29 לנחץ כל] לנתץ בג / רותח] רתח בג 30 וסחוב] וסוב בג / והשלך] השלך בו בג 31 רשעתי] פשעתי נוסף
 לפניו בג / לשוני מתח] לשוב אמתח בג

29 יצוק ... רותח: הוסף מים לסיר, לזרוז ('לנחץ') את הבישול. אך השימוש בשורש 'נחץ' בבניין זה נדיר מאוד, והתחביר קשה במקצת (שכן, אין הוא מזרז את ה'רותח', אלא את הבישול), ועל כן יש להעדיף את גרסת המקבילות: 'לנתץ', כלומר, לכתוש את הדברים שבסיר, כסמל לפורענות בני ירושלים. רותח: התיבה 'רותח' משמשת כאן כשם עצם, המוסב על הדברים הרותחים בתוך הסיר; ובמקבילות 'רִתַח' (ושניהם על בסיס הצורה המקראית 'רִתְחִיה' [יח' כד, ה]). 30 והשלך ... נתח: על פי יח' כד, ד. 31 רשעתי: יש להשלים לפניו 'פְּשָׁעִי', כנדרש לחתימת שם הפייטן וכגרסת המקבילות. לשוני מתח: הרחב ופתח את פי כדי שאתפלל לפניך. המקבילות גורסות 'לְשׁוֹב אֶמְתַּח', כלומר, ארחיב את פי לשוב אליך בתפילה; אך נוסח הפנים מחזור יותר, והוא עיקר.

[ג]

ללרב בן שטנאש ז' <כרוננו> ל' <ברכה>

אַזְכָּרָה מְצוּק אֲשֶׁר קָרָאנִי
בְּאַרְבַּע מִכּוֹת בְּחֹדֶשׁ זֶה דְּכָאנִי
גִּידְעָנִי דִּיכָאנִי הִנֵּיאנִי הִכָּאנִי

[ג] מקורות: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.1 (נוסח היסוד, א); כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, אוסף אדלר 3631.10 (עד טור 20, עם ליקויים רבים, ב); כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 124.312 (טורים 8–27, עם ליקויים רבים, ג); כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 8972 (מחזור כמנהג אשכנז המזרחי, המאה הי"ג–י"ד, ד); כ"י ברלין, ספריית המדינה Or. Fol 1224 (מחזור כמנהג אשכנז המזרחי, המאה הי"ג–י"ד, ה); כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. 166 (נויבאואר 1160; ספר סליחות כמנהג אשכנז, המאה הי"ד, ו); כ"י רומא, וטיקן, הספרייה האפוסטולית Cod. ebr. 315 (ספר סליחות כמנהג אשכנז, המאה הי"ד, ז); כ"י פרמה, ספריית הפלטינה 3139 (דה-רוסי 588, ריצ'לר 1126; ספר סליחות כמנהג אשכנז, המאה הי"ד, ח); כ"י ציריך, אוסף יסלון 16 (סדור כמנהג אשכנז המזרחי, המאה הי"ד, ט); כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. 668 (נויבאואר 1026; מחזור כמנהג אשכנז המזרחי, המאה הי"ד, י); כ"י פרמה, ספריית הפלטינה 1265 (ריצ'לר 1017; סדור כמנהג אשכנז המזרחי, המאה הי"ד, כ); כ"י רומא, וטיקן, הספרייה האפוסטולית Cod. ebr. 553/1 (סדר ארבע צומות כמנהג פרובנס, המאה הי"ד, ל); כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4471 (מחזור כמנהג פרובנס, המאה הט"ו, מ). נדפס: ש' אליצור, למה צמנו (לעיל, הערה 16), עמ' 102–104. מספר דוידזון: א 2287.

חילופי הנוסח: 2 בארבע [בארבעה / בחדש] לחדש (בשוליים) ד בחדש וט לחדש ז / דכאני [הכני הזיכיל היכני דו 3 גידעני] גדעני הווחטיכלמ / דיכאני [ליתא דהווחטיכלמ / הניאני] והנאני ד הנאני ה הניעני ט הינאני י וגם נוסף אחריו ח השיאני נוסף אחריו ל / הכאני] והכאני דה היכאני י דיכאני ו דכאני ל השיאני מ

[ג] 1 מצוק: צרה. אשר קראני: שקרה לי (לצורה זו, הנגזרת מן השורש 'קרה' על דרך שורשי ל"א, ראה איוב ד, יד: 'פחד קראני'); אך ייתכן שהכוונה היא: שהקב"ה קרא עלי וביצע נגדי. 2 בארבע מכות: ארבע צרות אירעו בחודש טבת, והפייטן הולך ומונה אותן בהמשך: תרגום התורה ליוונית; מות עזרא הסופר; המצור על ירושלים; וביאת הפליט לספר על חורבן המקדש ('יום שמועה'). בחלק מן הדפוסים האשכנזיים המאוחרים שונה המספר ל'שלוש' (ראה למשל: סדר עבודת ישראל [מנהג פולין], רעדעלהיים 1902, עמ' 608). אולם, כל מקורות הפיוט שבכתבי יד גורסים 'ארבע' (כך בכל כתבי היד ששימשו בסיס למהדורה זו, וכך גם בכתבי יד מאוחרים הרבה יותר, כגון כ"י מיינץ, הספרייה העירונית HS.II.428 [ספר סליחות כמנהג אשכנז, המאה הי"ז], וכגון כ"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 582 [סדר ארבע צומות וארבע פרשיות כמנהג פרובנס, המאה הי"ח]). ואכן, כאמור, הפיוט מתייחס במפורש לארבעה אירועים של חודש טבת. ברור אפוא שהנוסח המקורי הוא 'ארבע', וכנראה אחד המדפיסים שינה את המספר כדי להתאים אותו למספר ימי התענית המובא להלן בטור 6. לדיון נרחב בעניין שינוי זה ראה אליצור, למה צמנו (לעיל, הערה 16), עמ' 102, הערה 150. 3 גידעני ... הכאני: ייתכן שארבעת הפעלים המובאים כאן באים להמחיש את ארבע המכות שזכרו בטור הקודם (אם כי ברוב כתבי היד האירופיים מובאים שלושה פעלים בלבד). כמה

אך עתה הלאני

5 דיעכני בשמנה בו שמאלית וימנית
הלא שלשה ימים נקבעתי בתענית
ומלך יון אנסני לכתוב דת יונית
ועל גבי חרשו חורשים האריכו למענית

זועמתי בתשעה בו בכלמה וחפר

4 אך] איך ז / הלאני] הילאני ו 5 דיעכני] דכאני ז דעכני כ דעכו ל דחפני מ / בשמנה בו] בו בשמונה ה / בשמנה] בשמונה דהחטי / שמאלית] שמאלת ד 6 שלשה] שלשת דהחטיכלמ שלוש ו על נוסף לפניו ט / ימים] ליתא דזכ אלה ט / נקבעתי] קבעתי הוחטי / בתענית] תענית דהוחטיכ 7 יון] יוון דהוטי / אנסני] אינסני ה / דת] ליתא מ / יונית] יונית בזככל 8 ועל] על דהוחטיכלמ ליתא ח / חורשים] חרשים י / האריכו] והאריכו חתי / למענית] מענית דהוחטיכ בשוליים ל 9 זועמתי] זעמתי ז / בתשעה] בשמונה ה / בו] ליתא ד / בכלמה] בכלימה דהוחטימ

מכתבי היד מוסיפים כאן מילות של אחוי (כ"י ח מוסיף 'וגם', ושני כתבי יד – כ"י ד וכ"י ה – מוסיפים ו' החיבור), אך ברור שמדובר בתיקוני יתר, שכן אבן אביתור נהג דרך קבע להשמיט את מילות האחוי ברצפים של פעלים עם כינויי מושא בגוף ראשון; ראה במבוא, הערה 17. הניאני: לשון מניעה והסרה; והשווה ללשונו של אבן אביתור בתיאור קריעת ים סוף: 'נִבְכְּכִים בְּקַע וְעִזִּים הִנָּאָה' (פליישר, יום ויושע [לעיל, הערה 39], עמ' 513). כ"י ט גורס כאן 'הניעני', ועניינו: טלטלני בגלות; אך על פי חוק הקריאה הקשה יש להעדיף את נוסח הפנים. הכאני: הכאיב לי (להוראת התיבה ראה יח' יג, כב). בשני כתבי יד מובא הפועל 'השיאני', וכנראה כוונת: הסית נגדי (על דרך תה' פט, כג). 4 אך ... הלאני: איוב טז, ז. 5 דיעכני: החשיך את אורי; וראה את המסורת המובאת במגילת תענית בתרא על שלושת ימי החושך שנגזרו כעונש לתרגום התורה ליוונית (אליצור, שם, עמ' 70). בכמה מן המקבילות מובא כאן פועל כללי יותר (כ"י ז: 'דְּכָאָנִי'; כ"י מ: 'דְּחָפָנִי'), ולפי גרסות אלו אין כאן רמז לימי החושך; אך נראה שגרסאות אלה אינן אלא ניסיונות לפשט את הלשון, ונוסח הפנים עיקר. שמאלית וימנית: החושך שרר בכל מקום. 6 שלשה ... בתענית: רצף של שלושה ימי תענית נקבעו כנגד שלושת האירועים שהתרחשו בח', ט' וי' בטבת (למסורות על ימות צום בח' ובט' בטבת ראה אליצור, שם, עמ' 191–199). 7 דת יונית: תרגום התורה (דת') ליוונית. לגבי מסורת זו ראה אליצור, שם. 8 ועל ... למענית: על פי תה' קכט, ג. ציור מקראי זה עולה גם בפיטוה להלן: 'וְתִאֲרִיךְ עַל גְּבִי מַעֲנִית הַמִּתְחַרֶּשֶׁת' (טור 16), וכן בעוד פיוטים רבים של אבן אביתור (השווה למשל ליוצר 'אזכור מעללי שוכן חביון': 'לְפָדוֹת גְּאוּלִּיו מִמַּאֲרִיכֵי מַעֲנִית'; ראה ש' אליצור, 'בין יוסף ליוסף: לזהות מחברו של יוצר קדום', תרביץ עא [תשס"ב], עמ' 74). רוב המקבילות גורסות כאן 'על', אך כנראה מדובר בתיקון מאוחר בהשפעת לשון הפסוק. בסוף הטור, הפייטן קיצר את לשון הפסוק כדי להתאימו לחרוז ('מַעֲנִית' במקום 'מַעֲנִיתִם'). אמנם, רוב המקבילות משמיטות כאן את ה'ל' בראש התיבה, אך נראה שמדובר בתיקון מאוחר, כדי לפשט את התחביר. 9 בתשעה: כ"י ה גורס כאן 'בְּשִׁמוֹנָה', אך ככל הנראה מדובר בשיבוש, שכן לא ידועה מסורת על מות עזרא בשמונה

10 חֶשֶׁף מַעְלִי מַעְלִי הוּד הוּד וְצֶפֶר
טְרוּף טְרוּף בּו הִנְתֵּן אֲמָרִי שֶׁפֶר
הוּא עֲזָרָא הַסּוּפֶר

יֹם עֲשִׂירִי בּו צִיּוֹה בֶן בּוּזִי הַחוּזָה
כָּתֵב לָךְ אֶת שֵׁם הַיּוֹם בְּסֶפֶר הַמַּחְזָה
15 לְהִיּוֹת לְזִכְרוֹן לְעַם נֶמְס נִמְבּוּזָה
אֶת עֲצָם הַיּוֹם הַזֶּה

מִנֵּינן סֹדֶר חֲדָשִׁים בְּחֻמְשָׁה בּו אָעִיר

10 חֶשֶׁף] חֶשֶׁף דִּהוּחֻטִּיכ / מַעְלִי] מַעְלִי מ / מַעְלִי] לִיתָא ז / מַעְלִי הוּד] הוּד מַעְלִי ה / וְצֶפֶר] וְצֶפֶר ל וְשֶׁפֶר
מ 11 טְרוּף טְרוּף] טְרוּף זַחַכ / בּו] לִיתָא מ / הִנְתֵּן] הִנְתֵּן בְּגִדְהוּטִיכִלִּם / שֶׁפֶר] שֶׁפֶר בְּשׁוּלִיִּים ל 12 עֲזָרָא
הַכֶּהֱן נֹסֶף אַחֲרָיו בִּלְמָ 13 עֲשִׂירִי] הַעֲשִׂירִי דֶה / בּו] לִיתָא דּוּחַ / צִיּוֹה] צוּה גִּדְהוּטִיכ צוּה ל צוּתִי ח צוּה מ
לִיתָא ו / בֶן] לְבֵן חֲחִיו 14 כְּתֵב] כְּתוּב דִּהוּחֻטִּיכ / אֶת] לִיתָא דִּהוּחֻטִּיכִלִּם / שֵׁם הַיּוֹם] לִיתָא דִּהוּחֻטִּיכ הוּזֶה נֹסֶף
אַחֲרָיו ח / בְּסֶפֶר] בְּסֶפֶרִי גִלְמָ 15 לְהִיּוֹת] לִיתָא דִּהוּחֻטִּיכ / לְזִכְרוֹן] לְזִכְרוֹן ו / נֶמְס] נֶמְסָה נִמְאָס ו / נִמְבּוּזָה
וְנִבּוּזָה דִּהוּחֻטִּיכִלִּם 16 אֶת] לִיתָא לִמָּ / עֲצָם] בְּעֲצָם ל / עֲצָם הַיּוֹם] הַעַם ד 17 מִנֵּינן] מִנֵּינן הִיו מִנֵּינן דּוּחַ
כְּתֵב מִנֵּינן וְתִיקֵן מִנֵּינן ט / חֲדָשִׁים] הַחֲדָשִׁים הוּזִי / אָעִיר] הָעִיר דִּהוּחֻטִּיכ

בטבת. וחפר: ובושה. 10 חֶשֶׁף: הסיר. חלק מן המקבילות גורסות 'חֶשֶׁף', והעניין זהה. מעלי: כ"י נ גורס: 'חֶשֶׁף מַעְלִי', אך כנראה מדובר בשיבוש בעקבות המילה הבאה. וצפר: כתר; ראה יש' כה, ה; יח' ז, י. כ"י נ גורס כאן 'וְצֶפֶר', כלומר: ויפ. כ"י מ גורס 'וספר', וכנראה כוונתו לתפקידו של עזרא כסופר, אך ייתכן שמדובר בשיבוש פונטי. מעיל הוד וצפר: האדם שעטף אותנו כעטרת הוד, הוא עזרא הסופר (על פי המשך המחזות). למסורת על מות עזרא בט' בטבת ראה אליצור, שם. כ"י ה גורס כאן 'הוּד מַעְלִי', והוא סמיכות תיאור הפוכה (והמשמעות זהה). כ"י ז משמיט את התיבה 'מעיל', ועל פי גרסתו אין כאן מטפורה של בגד, אלא ההוד עצמו הוא מטפורה לעזרא. 11 טְרוּף טְרוּף: נלקח מאתנו, נפטר; והלשון על פי בר' לז, לג. הִנְתֵּן אֲמָרִי שֶׁפֶר: עזרא הסופר, שלימד את העם תורה ('אמרי שפר'). המליצה על פי בר' מט, כא. 12 הוא ... הסופר: אין פסוק בלשון זה, ואולי התבסס הפייטן על עזרא ז, ו. 13–16 יום עשירי וכו': כוונתו לנבואת המצור על ירושלים (יח' פרק כד), שניתנה ליחזקאל בעשרה בטבת. 13 צִיּוֹה וכו': הקב"ה צִיּוֹה את יחזקאל הנביא ('בן בוזי החוזה'). 14 כְּתֵב ... היום: יח' כד, ב. בספר המחזה: בספר הנבואות. 15 לְעַם נֶמְס נִמְבּוּזָה: עם ישראל המדוכא בגלות; לצירוף ראה שמ"א טו, ט. 'נִמְבּוּזָה' הוא לשון ביוז; צורה זו הייתה חביבה על אבן אביתור (ראה במבוא, סעיף ב), ונוסח זה עיקר. אולם, נראה שצורה יחידאית זו הייתה זרה בעיני הקהילות, ועל כן רוב המקבילות גורסות כאן 'ונבזה'. שינוי זה ניתק את הקשר עם הפסוק הנ"ל, וסלל את הדרך להחלפת 'נֶמְס' ב'נִמְאָס', כפי שמצאנו בכ"י כ. 16 אֶת עֲצָם וכו': יח' כד, ב, מאמצע הפסוק; כ"י מ גורס כאן 'בְּעֲצָם', והוא על פי סוף הפסוק הנ"ל. 17–20 מִנֵּינן וכו': בבבלי ר"ה יח ע"ב מובאת מחלוקת בין ר' שמעון לר' עקיבא לגבי הצירוף 'צום העשירי' (זכ' ח, יט). לדעת ר' עקיבא, מדובר בעשרה בטבת (המצור על ירושלים), ועל

נְהִי וַיִּלֵּל בְּמוֹ פִּי אֶפְעִיר
סֹדֶר פִּוְרְעָנִיּוֹת בְּתוֹךְ לִבִּי י' [בְּעִיר]
בְּבוֹא הַפְּלִיט לְאֹמֶר הַוִּכְתָּה הָעִיר

20

עַל פְּנֵי אֶבֶק זִרְיָתִי
וְעַל אֵלֶּה קָבֵר צֶר לִי כְרִיתִי
פְּצִיתִי עַל אֲרֻבַּעְתָּן לֹו חֵץ בְּלִבִּי יְרִיתִי

18 וילל] ויללה ה ויילל דטמ וילל כל ויללה וי אל נוסף אחריו מ / במו פי] כתוב כמילה אחת דהוהטיכ 19 פורעניו] פרענ[יו]ת ג פרעניו ז פורענויות ל פורענות מ / בתוך] גם הוא ג נם ל ליתא מ / [בעיר]] יבעיר בדהוהטיכלמ הבעיר גח 20 בבוא] בבא זטילמ אלי נוסף אחריו דהוהטיכ / הפליט] מירושלם נוסף אחריו למ / לאמר] ליתא טכלמ / הוכתה] הכתה ל הבקעה (!) ח 21 על] על אלה נוסף לפניו גדהוהטיכלמ / פני] פניי ה / אבק] אברך (!) מ / זריתי] זיריתי דהט 22–23 במקורות דהוהטיכ סדר הטורים הפוך אך החילופים מובאים כאן לפי סדר הטורים בנוסח הפנים 22 קבר צר] צרות קבר ח הצרות קבר ל / צר לי] צרות מ / ועל... צר] צרות קבר על אלה דהוי צרות על צרות על אלה ז צרות קבר על יי אלה ט צרות על קבר אלה כ / לי] ליתא דוטכ / כריתי] קריתי ז זיריתי ט 23 פציתי] פצתי

פי ר' שמעון, מדובר בחמישה בטבת (ביאת הפליט). הגמרא מסבירה שעל פי הדעה הראשונה, הצומות שבפסוק הנ"ל מסודרים לפי 'סדר חדשים' (וכך, 'צום העשירי' מובא אחרי הצומות שבחדשים האחרים, אף על פי שהמצור על ירושלים התרחש לפני שאר האירועים), ואילו על פי הדעה השנייה הם מסודרים לפי 'סדר פורעניות' (כלומר, הפורעניות נמנות בסדר שבו הן התרחשו). כאן אומר הפייטן שהוא מתאבל כנגד שתי הדעות: הוא אינו מתאבל רק על פי 'סדר חדשים', אלא גם בחמישה לחודש, על פי 'סדר פורעניות'. 17 אעיר: אעורר את זכרם של אירועים אלו ואתאבל עליהם. חלק מן המקבילות גורסות כאן 'העיר', והוא מוסב על הקב"ה, שהסב עלינו את כל הצרות הללו; אך נוסח הפנים עיקר, שכן הוא משתלב עם הניסוח בגוף ראשון בטור הבא. 18 אפעיר: אשמיע (מלשון פעירת פה). ולטור כולו השווה לשונו של אבן אביתור בסליחה 'אילצני ביום זה' לתשעה באב: 'קול נְהִי וַיִּלֵּל לְכָן בְּמֶר אֶפְעִיר' (כהן, שם, עמ' 233), וכן את לשונו בסליחה 'מימים ימימה' לי"ז בתמוז: 'מִסְפֵּד תִּמְרוּרִים בְּמוֹ פִּי אֶפְעִיר' (כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 273.161). 19 [בעיר]: יבעיר אש, כלומר, יגרום לצער ולכאב. ההשלמה על פי רוב המקבילות; המקבילות האחרות גורסות כאן 'הָעִיר', והוא מוסב על הקב"ה, שהסב עלינו את כל הצער הזה. 20 בבוא ... העיר: על פי יח' לג, כא. חלק מן המקבילות מוסיפות כאן את התיבות 'אלי' ו'מירושלם' כדי להיצמד יותר ללשון הפסוק. 21 על ... זריתי: ביטוי לאבלות (השווה איוב ב, יב). 22–23 ועל ... יריתי: על פי האקרוסטיכון צריך טור זה לפתוח באות פ, והטור הבא באות צ, אך מכיוון שהאות צ מופיעה בראש הסיומת המקראית השתבש האקרוסטיכון (והעניין תוקן בכ"י ד, ה, ו, ז, ט, י, ל). 22 קבר ... כריתי: חפרתי קבר צר לעצמי (ללשון השווה בר' נ, ה); הפייטן מדמה את עצמו שוכב דחוק בקבר צר, וכביכול נחשב כמת בשל כל הצרות שנמנו כאן. למטפורת הקבר כחלק מאבלות על צרות השווה לשונו בסליחה 'אנחה תעירני' לתשעה באב: 'נִקְבְּרָתִי בְּחַיִּים בְּקִבְרֵי תוֹגוֹת' (כהן, שם, עמ' 253). 23 פציתי: לשון השמעת קול (פציית פה). חלק מן המקבילות גורסות 'פִּצְצִיתִי' (צורה פייטנית נפוצה), והעניין זהה. על: חלק מן המקבילות

צדיק הוא יי כי פיהו מריתי

25 קראתי שמך מתנחם על רעתי
ראה עניי ושמע קול פגיעתי
שמעתה תחנתי חיש נא ישועתי
תעלם אונך לרוחתי לשועתי

30 ירח טבת מאד לקיתי בו
ונשתנו עלי סדרי שמו ונתיבו
סרתי פשעתי גלה סדרי טובו

דהוי (בגיליון כ"י ה יד אחרת תיקנה פציתי) / על[עלי דחטכ לי מ / ארבעתן] ארבעתיהן מ / לו[
ליתא חהוי / חץ] וחץ מ / בלבי[בלבי ה ללבי ז בי דטמ בקרבי (בשוליים) ל יריתי] ירתי כ 25 שמך]
נוסף אחריו יי הוי על[עלי ז 26 עניי] עוני ד עוניי הו נוסף אחריו וחלצני כ / קול[ליתא ז בקול דח
כתב קולי ותיקן ו 27 שמעתה] שמעת ג שמע נא ד שמע הווחטיכלמ / תחנתי] תחנתי דימ / חיש] וחיש
הווחכלמ / נא] ליתא מ 28 תעלם] אל נוסף לפניו הווחטיכלמ / אונך] אונך ד משמוע נוסף אחריו
ל / לרוחתי] לרווחתי דהוטי בשוליים ל / לשועתי] ולשועתי דהיכ ולשוועתי וט כתב ולשוועתי וסימן
את הו' הראשונה למחיקה ז 30 ונשתנו] ונישתנו ה / סדרי] סידרי וט / שמו ונתיבו] נתיבו דהוטיכ
טובו ונתיבו ח 31 פשעתי] פשעי (!) כ כתב פשעתי ותיקן ו / גלה] יגלה דט וגלה יו לי נוסף אחריו
דהווחכלמ / סדרי] סידרי הוט סודי חל

גורסות כאן 'עלי'. גרסה זו מתאימה לסגנון הסעדיאני של אבן אביתור; לדוגמאות נוספות
שבהן השתמש אבן אביתור בתיבת 'עלי' במקום 'על' ראה גרנט, חמש עשרה שירות (לעיל,
הערה 11), עמ' 26, הערה 24. על ארבעתן ... יריתי: בעקבות ארבע הצורות שנמנו ואמר
הפייטן: 'לו חץ בלבי יריתי', כלומר, הלוואי שאמות. בחלק מן המקבילות מושמטת התיבה
'לו'; לפי גרסות אלו, יריית חץ ללב מסמלת אבלות. 24 צדיק ... מריתי: איכה א, יח.
25 קראתי שמך: איכה ג, נה. על: כ"י ז גורס כאן 'עלי', וראה בביאור לטור 23. מתנחם על
רעתי: כינוי להקב"ה, המתחרט על הרעה שהסב לעמו (ראה יר' מב, י ועוד). 26 עניי: כ"י
ל גורס כאן 'ראה עניי ושמע קול', אך ככל הנראה מדובר באשגרה בהשפעת תה' קיט, קנג. קול
פגיעתי: קול תפילתי (ראה בר' כח, יא ומדרשו בבבלי ברכות כו, ב: "ויפגע במקום וילן
שם", ואין פגיעה אלא תפלה). 27 שמעתה תחנתי: הפייטן מפגין ביטחון שהקב"ה כבר
שמע את תפילתו (על דרך תה' ו, י). המקבילות האירופיות גורסות כולן 'שמע', כבקשה
לעיתיד. 28 תעלם ... לשועתי: איכה ג, נו. אך שם כתוב: 'אל תעלם אונך', וכך גם בכל
המקבילות, וכן עיקר; השמטת התיבה 'אל' בנוסח הפנים יוצרת משפט בלתי הגיוני, ויסודה
כנראה בניסיון 'לתקן' את האקרוסטיכון. אך אין בכך צורך, שכן התיבה 'תחנתי' בטור הקודם
כבר השלימה את האקרוסטיכון. 30 ונשתנו וכו': דרכי טבת התהפכו נגדי. 31 גלה ...
טובו: הראה לנו את הצד הטוב של החודש. סרתי ... טובו: לקשר שבין חלקי הטור ראה
אליצור (שם, עמ' 104) שפירשה: 'מכיוון שאני מתוודה שסרתי ופשעתי, אני מצפה שהקב"ה

הַאֲמֹר לֵימָּעַד פֶּה תְּבוּא

אל מלך

[ד]

אָנָּה אֲנִי בְּיוֹם זֶה הָאֵלֶּתּוּ הַיְּשָׁנָה
בְּזָכְרֵי מַכַּת אֶל אֲשֶׁר הִכָּה וְשָׁנָה
גַּם אֶזְכְּרָה תִּלְאֶת הַחֹדֶשׁ הַנֶּשֶׁנָּה
וְיִהְיֶה בְּעֶשְׂרֵי עָשָׂר שָׁנָה

32 האומר] האמר ז' / עד] ליתא מ' תבוא] תבא דוכל

[ד] מקור הפיוט: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.1.

ישוב להיטיב לי'. וראה גם פירוש הפיוט בכ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Opp. 681 (נויבאואר 1213), שהסביר: אף על פי שפשעתי גלה לי סדרי טובו. 32 האומר ... תבוא: הקב"ה, הגובר על סדרי הטבע ושיש בכוחו לגלות את סודותיהם; הכינוי על פי איוב לח, יא. בשני כתבי היד הפרובנסליים (כ"י ל, מ) מופיעה כאן מחרוזת נוספת המעבירה לפסקת 'אל מלך': 'שגיא כח שוכן מרומים / לנו היום תשלח נחומים / והפוך לשמחה ארבעה הצומים / אל מלך יושב על כסא רחמים' (לשון הפסקה מושפעת מיר' לא, יב. כך הנוסח על פי כ"י ל; בכ"י מ כתוב 'סגיא' במקום 'שגיא', ואחרי 'והפוך' נוסף 'לששון', ושם נקטע כתב היד). המחרוזת קבועה למדיי במנהג פרובנס, והיא שבה ועולה גם בכתבי יד פרובנסליים מאוחרים (כך למשל בכ"י ניריורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4198 [סדר ארבע צומות כמנהג פרובנס, המאה הי"ז], וכן בכ"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 582 [סדר ארבע צומות וארבע פרשיות כמנהג פרובנס מן המאה הי"ח]). מחרוזת זו איננה עולה במקורות הפיוט בגניזה או במחזורים האשכנזיים, ואין היא נחוצה מבחינת תוכן הפיוט, ועל כן נראה שאין היא חלק מקורי של הפיוט, אולם יש לציין שהביטוי 'סגיא כח' שכיח מאוד בפיוטי אבן אביתור (ראה: פליישר, סוגים ותבניות [לעיל, הערה 2], עמ' 444, הערה 47; ביטוי זה עולה תשע פעמים במורשתו של אבן אביתור לפי הרשום ב'מאגרים'), ואין זה מן הנמנע שהמחרוזת חוברה בידי אבן אביתור עצמו.

[ד] סיומות מקראיות רצופות מיח' לג, כא–כב, שבו מתוארת ביאת הפליט בחמישה בטבת לספר על חורבן המקדש. 1 אנה אניתי: קוננתי. האלתו הישנה: על הקללה הישנה של היום הזה (התיבה 'האלה' נגזרת מן השורש 'אלה' [בדומה ל'תאלה'], ופירושה: קללה). 2 הכה ושנה: רמז לשתי המכות של חודש טבת: המצור על ירושלים (מל"ב כה, א) והגעת השמועה על חורבן המקדש (על פי יח' לג, כא). לגבי חומרת האבל ביום שבו הגיעה השמועה השווה תוספתא סוטה ו, יא (מהד' ליברמן, עמ' 189): 'ועשו יום שמועה כיום שריפה'. 3 הגשנה: מוסב על התלאה, במקום 'הגשנית', מדוחק החרוז. 4 ויהי ... שנה: לשון יח' כו, א, אך על

5 דַּאֲבוֹן אַחַר דַּאֲבוֹן הַדְּאִיבְנוּ אֵילוּתֵינוּ
הָלֹא הָקַל יִקְרְנוּ וְנִרְאָה קִלּוּתֵינוּ
וְעֵינָהּ [ו] הוֹסִיף וְהִפְלִיא דִּלּוּתֵינוּ
בְּעֲשִׂירֵי בַחֲמִשָּׁה [לַחֲדָשׁ] לְגִלּוּתֵינוּ

10 זָרִים הִשְׁלִיכוּ עָלַי נְעָלִים
חֲטָאת נְעוּרֵי לִקְיָתִי כְּפָלִים
טוֹרֶף בְּהִכּוּתוֹ עֵיר חֲשׁוּפֵי שׁוּלִים
בָּא אֵלַי הַפְּלִיט מִירוּשָׁלַיִם

15 יוֹם הָהוּא גַם רוּחַ הַסָּעִיר
כְּבוֹדֵי הַפְּשִׁיט וְחֲצֹנֵי הַנְּעִיר
לָעֵת בָּא הַפְּלִיט יְקוֹד בְּלִבִּי הַבְּעִיר
לֵאמֹר הוֹכְתָה הָעִיר

מִשְׁמִימִים הָיִיתִי קְדוּחַ לֵב וְקָרֵב

פי המשך הפיוט מתברר שהפיוט מיוסד על יח' פרק לג, כא–כב, ועל כן צ"ל כאן 'בשתי' (שם כא) במקום 'בעשתי'. 5 דַּאֲבוֹן אַחַר דַּאֲבוֹן: צַעַר אַחַר צַעַר (מקור התיבה בדב' כח, סה). ולכפל העניין ראה לעיל בביאור לטור 2. הַדְּאִיבְנוּ: צִיעַרְנוּ. אֵילוּתֵינוּ: הַקִּבְ"ה (על פי תה' כב, כ). 6 הָקַל: פִּיחַת. קִלּוּתֵינוּ: קִלּוֹנָנוּ. 7 וְהִפְלִיא: ללשון השווה למשל דב' כח, נט. 8 בְּעֲשִׂירֵי ... לַגִּלּוּתֵינוּ: יח' לג, כא. 9 הִשְׁלִיכוּ עָלַי נְעָלִים: ביטוי של סלידה ומאִיסה (למקור הביטוי ראה תה' ס, י). ביטוי זה חביב מאוד על אבן אביתור; ראה על כך לעיל במבוא, סעיף ב. 10 חֲטָאת נְעוּרֵי: בגלל חטאת נעורי (ללשון השווה תהלים כה, ז). לִקְיָתִי כְּפָלִים: על פי יש' מ, ב, והשווה פסדר"כ נחמו (טז), יא (מהדורת מנדלבוים עמ' 280): 'חטאו בכפלים ולקו בכפלים'; ולעניין 'כפלים' ראה גם בביאור לטור 2. 11 טוֹרֶף: נבוכדנצר הנקרא 'אריה' ביר' ד, ז; והשווה מדרשו בפסדר"כ דברי (יג), טו (מהד' מנדלבוים, עמ' 239): 'עלה אריה, זה נבוכד נאצר'. עֵיר חֲשׁוּפֵי שׁוּלִים: ירושלים, על פי יר' יג, כו. 12 בָּא ... מִירוּשָׁלַיִם: יח' לג, כא. 13 רוּחַ הַסָּעִיר: השווה לנבואת החורבן ביח' יג, יג: 'ובקעתי רוח סערות בחמתי'. 14 כְּבוֹדֵי הַפְּשִׁיט: הלשון על פי איוב יט, ט. וְחֲצֹנֵי הַנְּעִיר: כאן 'חצן' הוא כנף הבגד; וניעור החוצן מסמל כריחה וחורבן, על פי נחמיה ה, יג. והשווה ללשונו של אבן אביתור בסליחה 'אמנם אלהי הרוחות' לי"ז בתמוז: 'חֲשֶׁף וְרָעַז וְחֲצֹנֵי הַנְּעִיר' (על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 102.19); וראה גם להלן, פיוט ו, טור 18. 15 יְקוֹד: שרפה. יְקוֹד ... הַבְּעִיר: סמל לזעזוע בשעה ששמעו על החורבן מן הפליט; והשווה לעיל, פיוט ג, טור 19. 16 לֵאמֹר ... הָעִיר: יח' לב, כא. 17 מִשְׁמִימִים הָיִיתִי: משתומם ונבהל, ומוסב על יחזקאל בשמעו את נבואות החורבן, על פי יח' ג, טו. קְדוּחַ לֵב וְקָרֵב: 'קדוח' מלשון קדיחת אש (השווה דב' לב, כב ועוד), הבערה, כסמל לכאב עז; והשווה לעיל, טור 15, ובמצוין שם.

נֶאֱלַם כְּאֶשֶׁר צִוִּיתִי לְהֶאֱלֵם הָרֵב
שָׁפַתִּי יִהְיוּ כְּחוֹם מוֹכֵי שָׂרֵב
וַיֵּד יְיָ הִתְּהָה אֵלַי בְּעָרֵב 20

עָרֵב נִגְלְתָה לִּי גִזְרֹת הַשְּׁלִיט
פְּנִימִי מְעֵי הַצְמִיט וְהַחֲלִיט
צוּרְתִי הַקָּדִיר וְזִוִּי הַעֲלִיט
לִפְנֵי בּוֹא הַפְּלִיט

קוֹלִי קָיִים אֵל עֲלוּמוֹת חוֹקֵר 25
רָצָץ מְכֻזְּבֵי אוֹיְבֵי שָׁקֵר
שׁוֹמְעֵי הָעֲטוּנִי חֵן וְכָבוֹד וַיִּקָּר
וַיִּפְתַּח אֶת פִּי עַד בּוֹא אֵלַי בְּבִקָּר

תּוֹכְחוֹתִי נְפֻצּוֹ וְלֹא מַעְדּוֹ מַעִיד 30
יְרִיבֵי וְשֹׁטְנֵי רָעָדוֹ רָעוּד
סָפּוּ כָּלוּ בְּלִי מַעֲוֹז וּמִסְעוּד
וַיִּפְתַּח פִּי וְלֹא נֶאֱלַמְתִּי עוֹד

יוֹם זֶה זְכוֹר כָּל זֹאת
וּסְחוּף מְנֵי הַמַּלְאָכִים בְּגִיאָה וּבְזוֹזוֹת

18 צויתי להאלם הרב: נצטוויתי לשתוק זמן רב, על פי יח' שם כו: 'ולשונך אדביק אל חכך ונאלמת'. 19 שפתי ... שרב: הנביא מדומה לאדם מוכה שמש, ששפתיו היבשות אינן מצליחות להשמיע קול. 20 ויד ... בערב: יח' לג, כב. 21 ערב ... השליט: הקב"ה ('השליט') הודיע ליחזקאל בערב על חורבן המקדש (על פי יח' לג, כב). 22 פנימי מעי הצמיט: השמועה הרעה גרמה לכאב שכילה את קרביי. והחליט: לשון חליטה ברותחין, כסמל לכאב עז. 23 זיוי העליט: החשיך את מראה פניי. 24 לפני בוא הפליט: יח' לג, כב. 25 קולי ... חוקר: הקב"ה ('אל עלומות חוקר', השווה תה' מד, כב) קיים את הנבואות שנאמרו בפי יחזקאל. 26 מכזיבי: יריביו של יחזקאל, שטענו שדבריו כוזבים. אויבי שקר: הביטוי על פי תה' לה, יט; סט, ה. 27 העטוני: הלבישו אותי, עיטרו אותי. 28 ויפתח ... בבקר: יח' לג, כב. 29 מעיד: צ"ל 'מְעוֹד'; והשווה ללשונו של אבן אביתור בפיוט 'מי כמוך אשר שרתה אחריתי': 'סַכַּת דָּוִד בְּזָכְרוֹ כִּי תִבְנֶה וְלֹא תִמְעַד מְעוֹד' (פליישר, היוצרות [לעיל, הערה 22], עמ' 582). ולא מעדו וכו': לא נכשלו, כלומר, אנשים כבר לא התעלמו מתוכחותיו. 31 ספו כלו: יריביו נעלמו להם; והשווה צירוף דומה בתה' עג, יט: 'סְפוּ תִמּוֹ'. ומסעוד: תמיכה, עזרה. 32 ויפתח ... עוד: יח' לג, כב. 33 יום זה: כאן חוזר הפייטן מן העבר המקראי להווה הליטורגי. 34 וסחוף: והסר. המושא לקוי בכה"י, אך כנראה מוסב על אויבי ישראל, המתנהגים בגאווה

35 פֶּן יֵאמְרוּ יְדִינוּ רָמָה וְלֹא יִי פֶּעַל כָּל זֹאת
אל מלך

[ה]

תְּהִינָה עֵינֶיךָ פְּקוּחוֹת וְאַזְנוֹךְ קְשֹׁבָה
לְדוֹפְקֶת דְּלֶתְךָ בְּרוּחַ נִעְצָבָה
וְרִצָּה תַעֲנִיתָה כְּמִנְחָה נִעֲרָבָה
בְּחוֹדֶשׁ הָעֲשִׁירִי בַעֲשָׂרָה בְּטַבַּת

5 אֶתָּה מְגִיד אַחֲרִית מְרֹאשִׁית
אָפֶס מַעְדִּיר אֶת אֲשֶׁר תַעֲשִׂית

[ה] מקורות: כ"י פרמה, ספריית הפלטינה 350 (ריצ'לר 911; מחזור כמנהג רומא, המאה הי"ד-ט"ו; נוסח היסוד, א); כ"י פרמה, ספריית הפלטינה 3536 (ריצ'לר 1127; סליחות כמנהג רומא, המאה הי"ג, ב); כ"י רומא, קונטנזה 3066 (מחזור כמנהג רומא, המאה הי"ג-י"ד, ג); כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, MS Mich. Add. 64 (נויבאוואר 1064; מחזור כמנהג רומא, המאה הי"ד, ד); כ"י ברלין, ספריית המדינה Or. Oct. 2364 (סדר כמנהג רומא, המאה הי"ד, ה); כ"י מודינה, אסטנזה a.F.10.13 (סדר כמנהג רומא, המאה הי"ד-ט"ו, ו); כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 620 (מחזור כמנהג רומא, המאה הי"ד-ט"ו, ז); כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 4063 (מחזור כמנהג רומא, המאה הי"ד-ט"ו, ח); כ"י רומא, קונטנזה 2881 (מחזור כמנהג רומא, המאה ה"ט, בתוספת רפרין בין המחרוזות: 'בחוודש העשירי בעשרה בטבת', ט); כ"י רומא, וטיקן, הספרייה האפוסטולית, אוסף רוסיאנה 437 (מחזור כמנהג רומא, המאה ה"ט, י)

חילופי הנוסח: כותרת: תחינה מיושב לעשרה בטבת אדהטי תחינה ל' בטבת ב תחינה לעשרה בטבת ג תחנה מיושב לעשרה בטבת ו תחנה ח 1 עיניך] אונך (!) ז / פקוחות] פתוחות ד / ואונך] ואונך ב / 3 תעניתה] תעניתם ה / כמנחה] כמנחת ט 4 בחודש] בחדש הוחי 6 את] לית א י / תענית] תנשית ב

והמשמיעים דברי בוז נגד עם ישראל. בגאווה ובוזות: על פי תה' לא, יט; והשווה ללשונו של אבן אביתור בסליחה 'מדי שנה בשנה' ל"ז בתמוז: 'אָמַר אוֹיֵב בְּגָאוֹה וּבּוּזוֹת' (על פי כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 102.56). 35 פֶּן ... זֹאת: דב' לב, כז.

[ה] 1 תחינה ... קשבת: על פי נחמיה א, ו. לצירוף 'עיניך פקוחות' המוסב על הקב"ה ראה יר' לב, יט (וכ"י ד גורס 'פתוחות' בהתאם לפסוק הנ"ל מנחמיה). 2 לדופקת דלתך: לכנסת ישראל, המתפללת להקב"ה בתענית זו. 3 כמנחה נערבת: על פי מלאכי ג, ד. לדימוי התענית לקרבן השווה תפילת התענית של רב ששת (ברכות יז ע"א): 'הי רצון מלפניך שיהא חלבי ודמי שנתמעט כאילו הקרבתי לפניך על גבי המזבח'. 5 מגיד ... מראשית: על פי יש' מו, י. 6 אפס מעדיד: אין מבטל ('מעדיר', לשון העדר) את אשר תכנן ותיעץ ('תעשית', לשון עשתונות ומחשבות). הניקוד 'אָפֶס' הוא על פי רוב כתבי היד, אך חלק מכתבי היד מנוקדים 'אָפֶס', והעניין זהה. כ"י ב גורס 'תנשית' בסוף הטור, ונראה שמדובר בטעות (בהשפעת טור 8).

בְּטָרֶם הַמַּחֲלָה תַעֲלֶה לוֹ תְּשִׁית
בְּזוּיִים תִּמְשִׁיל וְרָשָׁעִים תִּנְשִׁית

גִּילִיתָהּ לְאַזְרַח הַמְּעוֹתָד לְהִיּוֹת
גְּלוֹת וּפְדִיּוֹם עֲתִידוֹת אֶחְרוֹנִיּוֹת 10
דִּיבְרַתָּהּ לוֹ בְּמֶרְאָה דִּין אַרְבַּע מַלְכוּיּוֹת
דּוֹלְקִים עִם זֶה כְּפָרִיצִי חַיּוֹת

הַחֲלָה לְרִדּוֹת עֲגָלָה מְשׁוֹלֶשֶׁת

7 המחלה המחלה ו / תעלה תעלה גהוזחט 8 בזויים [בזויים] ורשעים] ונשואים בגדהוי מחוק ח מחוק
ובמקומו כתוב פָּרָס ט 9 גילית[ה] גלית ג גלית דח גלית הוי 10 ופדיום] ופדין ב ופדין ד / אחרונות
אחרונות (!) ט 11 דיברת[ה] דיברת ד דברת הוחטי דברתה ז 12 דולקים עם זו] מחוק כנראה בידי
הצנזורה א כפריצי] כפריצי ה

7 בטרם ... תשית: לפני המחלה ('מחל') אתה כבר מכין את הרפואה ('תעל', ראה יר' מו, יא).
השווה בבלי מגילה יג ע"ב: 'אין הקב"ה מכה את ישראל אלא אם כן בורא להם רפואה תחילה'.
8 בזויים תמשיל: את עם ישראל הבזויים בגלות שים להיות מושלים בארץ. ורשעים: רוב
המקבילות גורסות כאן 'נְשׂוּאִים', והוא מוסב על הגויים שעתה הם נישאים ושוולטים בישראל.
בכ"י ת, ט חלק זה מחוק בידי הצנזורה, ובכ"י ט הוסבה הקללה על 'פרס' במקום אנשי המקום.
תנשית: תכלה ותשכיה (להוראת השורש השווה יר' נא, ל: 'נשתה גבורתם'). 9 גלית
... להיות: סיפרת לאברהם ('אזרח', על פי תה' פט, א ומדרשו בפסדר"כ פרה אדומה, סי'
ג [מהד' מנדלבוים, עמ' 61]: 'איתן זה אבינו אברהם דכת' "משכיל לאיתן האזרחי" מה
שעתיד לקרות; וכוונתו לברית בין הבתרים (בר' טו, יג-יד). 10 גלות ופדיום: הקב"ה סיפר
לאברהם הן על הגלות במצרים והן על היציאה ('פדיום'; לצורה ראה במ' ג, מט). עתידות
אחרונות: מה שעתיד לקרות (השווה טור 5 לעיל). 11 במראה: בנבואה (לתיבה זו ראה
במ' יב, ו ועוד). ארבע מלכיות: על פי המדרש, בברית בין הבתרים סיפר הקב"ה לאברהם
שארבע מלכויות עתידין לשעבד את עם ישראל (ראה: מכילתא יתרו, מסכתא דבחדש, פר'
ט, מהד' האראוויטץ-רבין, עמ' 236). בהמשך הפיוט מונה הפייטן את ארבע המלכויות הללו
על פי רשימת בעלי החיים שבברית בין הבתרים (בר' טו, ט). רשימה זו נדרשה על ארבע
המלכויות בב"ר מד, ט (מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 437): 'ד"א "קחה לי עגלה משולשת"
זו בבל שמעמדת שלשה נבוכדנצר ואויל מרודך ובלשצר, "ועז משולשת" מדי שמעמדת
שלשה כורש ודריוש ואחשורוש, "ואיל משולש" זו יוון... כל הרוחות כיבשה ורוח מזרחית
לא כיבשה... "ותור וגוזל" זו אדום'. אלא ששם התור והגוזל נדרשו יחד על מלכות רומי,
ואילו אבן אביתור דורש רק את התור על מלכות רומי (טור 41), ואת הגוזל הוא מסב על
ישראל (טור 51). חלוקה אחרונה זו מתאימה לגרסת המדרש המובאת בפרקי דרבי אליעזר
פרק כז (מהד' היעגר, חלק ג, עמ' 187). 12 דולקים עם זו: ארבע המלכויות ורדפות אחרי
עם ישראל ('עם זו', על פי שמ' טו, יג). כפריצי חיות: כחיות אכזריות (הביטוי על פי יש' לה,
ט); ואכן ארבע המלכויות מדומות לחיות בחזון דניאל (דנ' ז, יז). 13 החלה ... משולשת:

הַמוֹנִי פִּיזֶרָה בְּכָל קֶצְוִי יִבְשֶׁת
וּתְדִרוֹךְ גּוֹי כְּמִדּוּכַת מִכְתָּשֶׁת 15
וּתְאָרִיךְ עַל גְּבִי מַעֲנִית הַמַּחְרָשֶׁת

זִיעַכְנִי תַחֲלִילָה אָרִי נוֹהֵם הֶצֶר
זְבוּלִי הַחֲרִיב וַיִּבְיֵאֲנִי בְּמַעְצָר
חֲטָפוֹנִי שְׁנֵי גּוֹרִיו מְצוּק וּמַצָּר
חֲלִי אָפֶס וְכַחֵי נִקְצָר 20

טְרוֹתַי שְׁמָמו שְׁבוּעִים עֶשֶׂר
טְרוֹדִים הִלְכוּ אוֹכְלֵי הַבּוֹסֶר
יְדֵי וְרִגְלֵי כּוֹפְלוּ בְּאוֹסֶר
יִקְשְׁתִּי בְּגָלוֹת בְּיָגוֹן וְחוֹסֶר

14 פיזרה] פורה הוא 15 גוי] גוי בגזח / כמדוכת] במדיכת ה 16 המחרשת] המרחשת (!) ט 17 תחילה] תחלה
הזחטי 20 חלי] חלי בגדהחוי / וכחי] וכחי בגדח / נקצר] נעצר בגדהחוי 21 טירותי] טירותי הוא / שבועים]
שבועים (!) ב 22 הלכו] הילכו גם אכלו חי / אוכלי] אחרי ב 23 ידי] ידי ה / ורגליי] ורגלי הוא / כובלו] כיבלו
ד נבולו (!) ה 24 ביגון] ליתא ז / וחוסר] ובחוסר בהחוי

המלכות הראשונה שהתחילה לרדות בישראל היא בבל ('עגלה משולשת', על פי בר' טו, ט
ומדרשו [ראה בביאור לטור 11]). 14 המוני: את עם ישראל (והניקוד כך ולא 'המוני' על פי
כל עדי הנוסח). 15 ותדרוך גוי: בבל דרכה על גופי, סמל לעינוי. כמדוכת מכתשת: כמו
בכלי כתישה וריסוק (סמיכות הגרדפים; צירוף זה עולה גם בפיוט אחר לאבן אביתור [אהובת
נוער], פיוט הושענא): 'קמיה לדוף כמדוכת מכתשת' [ראה: הברמן, פיוטים נבחרים לחגים
ולמועדים, לוד תשנ"ב, עמ' 73]. במקרא משמשת רק צורת הזכר של 'מכתשת' ('מכתש'),
אך בלשון חז"ל רגילה צורת הנקבה. 16 ותאריך ... המחרשת: על פי תה' קכט, ג. השווה
לעיל, פיוט ג, טור 8, ובביאור שם. 17 זיעכני: כמו דיעכני, סמל להשפלה (ול'זעך' השווה
איוב יז, א). ארי נוהם: נבוכדנצר, המשול לאריה בחזון דניאל (ז, ד). הצירוף 'ארי נוהם'
על פי משלי כח, טו, וראה מדרשו בבבלי מגילה יא, א: "'ארי נהם", זה נבוכדנצר הרשע'.
הצר: ששם מצור על ירושלים. 18 זבולי: בית המקדש (על פי מל"א ח, יג). 19 חטפוני:
חטפוני. שני גוריו: שני מלכי בבל שבאו בעקבות נבוכדנצר (אויל מרודך ובלשאצר); ואכן
על פי מדרש בראשית רבה הנ"ל (ראה בביאור לטור 11) בבל נקראה 'עגלה משולשת' על
שום שלושת מלכיה הללו. מצוק ומצר: בצוקה ובצרה, בעת הגלות. 21 טרותי: בנייני
המפוארים. שבועים: כמו 'שבועות' (לנטייה זו ראה דנ' ט, כד-כו), והכוונה לשביעיות של
שנים. שבועים עשר: שבועים שנה, ימי גלות בבל (יר' כה, יא-יב ועוד). 22 טרודים הלכו:
נטרדו וגורשו מארצם. אוכלי הבוסר: החוטאים; והלשון על פי יר' לא, כט-ל. 23 כובלו
באוסר: נאסרו בכבלים (לצירוף ראה תה' קמט, ח). 24 יוקשתי: נלכדתי.

25 כַּנְפָּרָק מַעְלֵי עוֹל עֲגָלָה נֹתֶשֶׁת
כִּילְתָּנִי הַמִּמְתָּנִי כְּעֹז הַמְּשׁוֹלֶשֶׁת
לְפַעֲמַי פִּירְשָׁה מְכַמֵּר וְרִשָּׁת
לְנִגְדֵי יְרֵה יִרְתָּה תֹתַח וְחִיצֵי קֶשֶׁת

מְדֵי וּפָרַס נִקּוּוֹ נִקּוּוֹ יַחַד
30 מְלָכִים שְׁלֹשָׁה מֵהֶם עָמְדוּ בַּפֶּחַד
נִמְשְׁכָה מַלְכוּתָם שְׁלֹשִׁים וָאַרְבַּע כְּאֶחָד
נֹתַתִּי בִידָם וְנִכְחַדְתִּי בְכַחַד

סוּנָף מוֹט הָעֹז וְהִנֵּה אֵיל מְשׁוֹלֵשׁ

25 נותשת] משולשת ב' 26 כילתני] כלתני הו' / כעז] עז גדוזט בעז י' / המשולשת] המשולכת ב' המשולת י'
27 לפעמיי] לפעמי בהוז / פירשה] פרשה גוי' 28 ירה] ידה גדהוחטי ליתא ו' / וחיצ] וחצי הוחי' 29 נקוו נקוו]
נקווה נקוו ה' 30 מלכים] במלכים (ב' / נוספה בשוליים) ו' / מהם] ליתא ט' 31 מלכותם] ליתא כאן
והתיבה מופיעה לפני כאחד ב' / שלשים וארבע] שלשה וארבעה (!) ז' / וארבע] וארבעה הי' כתב ארבע
ותיקן ארבעה בין השיטין ט' 32 ונכחדתי] והוכחדתי הי' 33 משולש] משלש ה'

25 עגלה נותשת: מלכות בבל (ראה לעיל, טור 13) שעקרה אותי מארצי. כ"י ב גורס כאן
'עגלה משולשת', והוא כנראה שיבוש בהשפעת בר' טו, ט ובדומה לטור הבא. 26 כילתני
הממתני: הנושא הוא מלכות מדי, הנרמזת בהמשך הטור. ללשון השווה יר' נא, לד: 'אכלני
הממני' (והמשך הפסוק משובץ להלן בטור 36), אם כי הפסוק מוסב במקורו על נבוכדנצר.
כעז המשולשת: מלכות מדי, המסומלת בעז המשולשת (על פי בר' טו, ט ומדרשו [ראה
לעיל בביאור לטור 11]). כמחצית מעדי הנוסח משמיטים את כ' הדמיון, ועל פיהם 'עז' הוא
כינוי מטפורי ישיר למלכות מדי, ונוסח זה נראה. המשולשת: גרסותיהם של כ"י ב, י נראות
משובשות בשל החרוז. 27 לפעמיי: לרגליי. מכמר: מלכודת (ראה יש' נא, כ). 28 ירה ירתה:
רוב עדי הנוסח גורסים 'יִדְּהָ יִרְתָּה' (ומוסב על ידה של מלכות מדי), אך נראית גרסת הפנים
(הנמצאת גם בכ"י ב), בשל נטייתו של אבן אביתור להשתמש בצורת המקור לחיזוק הפועל.
תותח: חץ, על פי איוב מא, כא, ופירושו בתרגום רס"ג (ראה: איוב עם תרגום ופירושו רבנו
סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל, תרגום וההדיר י' קאפח, ירושלים תשל"ג, עמ' רד; 'תותח' מתורגם
שם 'נבל', כלומר חצים). להיקריות נוספות של מילה זו בפיוטי רס"ג ובפיוטי אבן אביתור
(ראה: ש' אליצור, 'להשלמת שני השערים הראשונים בספר "אשא משלי"' לרב סעדיה גאון,
תרביץ פ [תשע"ב], עמ' 233–234). 29 נקוו נקוו יחד: התאחדו. 30 מלכים ... עמדו: על פי
דניאל יא, ב: 'הנה עוד שלשה מלכים עמדים לפרס', ומדרשו בסדר עולם רבה (פרק כח, מהד'
מיליקובסקי, כרך א, עמ' 317), המסב את העניין על כורש, אחשוורוש ודריוש. עמדו בפחד:
כנראה: מלכו והטילו פחד ואימה על כל יושבי מדינותיהם. 31 שלשים וארבע: השווה
סדר עולם רבה, פרק ל (שם, עמ' 323): 'רבי יוסי אומר מלכות פרס בפני הבית שלשי(ם) וד'
שנה'. 32 נותתי: בניין נופעל. 33 סונף מוט העז: עול מלכות מדי ופרס הורד מעל גבם.

שְׁמַנִּי כְדוּמָן כְּמוֹ מְדַמֵּן מְפֹלֵשׁ

עֵינָהּ וְצִימָת כָּל אֲבִיר וְחֶלֶשׁ 35

עָרוֹם הַצִּיגְנִי כְּכֹלִי רִיק מְפֹלֵשׁ

פִּישְׁחָנִי וְהֶשְׁקֵנִי רֹאשׁ פֶּתֶן אֲכֹר

פָּרַע בִּי פְּרָעוֹת וּגְזִירוֹת גָּזֹר

צֹנַחְתִּי שְׁלִשִׁים וּמֵאָה מְפֹרֵד וּמְפֹזֵר

צָמוֹת וְכֹתוֹת וְכֹרוֹת וּמוֹזֵר 40

קָרַן אֵיל כְּנֻקְצֵץ שָׂרָק קוֹל הַתּוֹר

34 כְּדוּמָן] בְּמוֹ מֶן (!) ב. בְּדוּמָן / ה. כְּמוֹ] בְּמוֹ דְּהוּ וְכֹמוּ י. / מְדַמֵּן] מְתַבֵּן גִּז מְדַבֵּן (!) ה. 35 עֵינָהּ] עֵנָה הוּ / וְצִימָת] וְצִמָּת ו. / אֲבִיר] אֲדִיר ז. 36 עָרוֹם] עִירוֹם בְּגִז / רִיק] רִק י. 37 פִּישְׁחָנִי] פִּשְׁחָנִי הִטִּי פִּישְׁחָנִי ז. / רֹאשׁ] רוֹשׁ בּו. 38 וּגְזִירוֹת] וּגְזִירוֹת וי. 39 צֹנַחְתִּי] צִנְחָתִי בּו. / מְפֹרֵד וּמְפֹזֵר] מְפֹזֵר וּמְפֹרֵד ה. 40 וְכֹתוֹת וְכֹרוֹת] וְכֹרוֹת וּמְדוֹן ח. / וְכֹתוֹת] וּמְדוֹן ב.

התיבה 'סונף' נגזרה משם העצם 'סניף', ועניינו קיצוץ הסניפים. ולשימוש בתיבה 'מוט' לתאר עול ראה וי' כו, יג: 'ואשבר מטת עלכם'. איל משולש: מלכות יוון, המלכות השלישית (על פי בר' טו, ט, ומדרשו; ראה לעיל בביאור לטור 11). 34 כְּדוּמָן: כמו זבל; לדימוי השווה מל"ב ט, לו; יר' ט, כא. מדמן: צורת הזכר של 'מְדַמֵּן', והוא מקום העמסת הזבל. כ"י ג, ז גורסים: 'מְתַבֵּן', שפירושו ערימת תבן; ושני הנוסחים בהשפעת ציור הפורענות ביש' כה, י: 'בְּהִדּוֹשׁ מְתַבֵּן כְּמוֹ מְדַמֵּן', אך נראה יותר נוסח הפנים בשל חוק הקריאה הקשה. שְׁמַנִּי ... מְפֹלֵשׁ: שְׁמַנִּי כְּדוּמָן, מתפלש ומתגולל ברפש כמו במדמן. 35 וְצִימָת: והשמיד, והרג. כל אביר וחלש: את העם כולו, גם החזקים וגם החלשים. 36 הַצִּיגְנִי כְּכֹלִי רִיק: על פי יר' נא, לד. ניקדתי 'ריק' בחיריק על פי הפסוק הנ"ל, אך ברוב עדי הנוסח הצורה מנוקדת 'ריק'. מְפֹלֵשׁ: מבוקע. 37 פִּישְׁחָנִי: קרע אותי לגזרים (ראה באיכה ג, יא); והשווה בסליחה של אבן אביתור 'אאבל אאנח' לתשעה באב: 'פִּישְׁחָנִי פֶּתֶן שָׁחַל נוֹשֵׁף' (כהן, תשעה באב [לעיל, הערה 3], עמ' 230). כ"י ז גורס כאן 'פִּישְׁחָנִי', אך נראה שיש כאן פישוט של הנוסח הקשה. רֹאשׁ פֶּתֶן אֲכֹר: רעל, על פי דב' לב, לג. 39 צֹנַחְתִּי: הורדתי מגדולתי. שְׁלִשִׁים וּמֵאָה: על פי המקורות שבידינו, מלכות יוון מלכה מאה ושמונים שנה (ראה למשל סדר עולם רבה, פרק ל, מהד' מיליקובסקי, עמ' 323; בבלי ע"ז דף ט ע"א; מדרש תהלים עח, ו, מהד' בובר, עמ' 347), אולם הנוסח 'שלישים ומאה' מקוים בכל עדי הנוסח, וצריך עיון. מְפֹרֵד וּמְפֹזֵר: הלשון על פי אס' ג, ח (אם כי שם מדובר בתקופת מלכות מדי ופרס, וכאן מדובר בתקופת מלכות יוון). 40 וְכֹרוֹת: כמה מן המקבילות גורסות כאן 'וּמְדוֹן', שפירושו: ריב, קטטה (השווה למשל תה' פ, ז: 'תשימנו מדון לשכנינו'), אך התיבה איננה הולמת את שאר הטור מבחינה תחבירית, ונראה שמדובר בשיבוש. וּמוֹזֵר: לשון זרות (השווה תה' סט, ט: 'מוזר הייתי לאחי'). 41 קָרַן אֵיל כְּנֻקְצֵץ: כשהורד עול מלכות יוון. התור: רומי, המלכות הרביעית (על פי בר' טו, ט ומדרשו; וראה לעיל בביאור לטור 11). והצירוף 'קול התור' על פי שה"ש ב, יב, בשינוי חריף של המשמעות.

קִירְקֶר וְהַחֲרִיב בֵּית הַמִּעְתּוֹר
רָעָשׁוּ הַסִּפִּים בְּהִכּוֹתוֹ הַכִּפְתּוֹר
רְמִסָּנִי וְנוֹתְרָתִי בְּאֵין מַחֲסָה וּמִסְתּוֹר

45 שִׁיכְלָנִי וּפִילְחָנִי הַיּוֹם כְּמָה זְמָנִים
שָׁלְמוּ אֵלַי וְעוֹד שָׁנִים
תְּלָאוֹת סְבָלְנוּ גַם כְּמָה יְגוֹנִים
תָּמוּר קְדוּשַׁת שְׁמֶךָ שׁוֹכֵן מְעוֹנִים

יְהוָה שׁוֹר נָא כִּי כָל זֹאת אֶזְל
50 וְכֹאשֶׁר גִּזְרָתָהּ כֵּן עָלִינוּ נֹל
סוֹב נָא בְּרַחֲמִים עַל גּוֹזֵל הַנִּגְזָל
פְּשׁוֹת הָאֶבֶר וּכְרוֹת הַזֶּלֶזֶל

42 קירקר] קרקר ה' 43 רעשו] רגשו ה' / הסיפים] הספים ה' 44 רמסני] רמסוני גדו 45 שיכלני] שכלני הוי / ופילחני] ופלחני הוי / היום] זה בגדוז / זמנים] שנים ב' 46 שלמו] ליתא בהי הרי גו / אלף] נוסף אחריו ומאתים דהי / ועוד] נוסף אחריו כמה ח' 47 גם] עד ז' 50 גזרתה] גזרת דהזחטי 51 סוב] שוב הוי

42 קירקר: נתן והרס. ללשון 'קרקר' בהקשר של חורבן המקדש ראה סדר עולם רבה, פרק כז (מהד' מיליקובסקי, כרך א, עמ' 311–312): 'בשבעה לחדש כבשו את ההיכל... והיו מקרקרין בו שביעי שמיני ותשיעי עד שפנה היום עם חשיכה הציתו בו את האור ונשרף בעשור לחדש'. בית המעטור: את בית המקדש ('מעטור' מלשון 'עתירה', כלומר, תפילה). 43 רעשו ... הכפתור: על פי עמוס ט, א, ועניינו הריסת בית המקדש, על כל עמודיו ומזוזותיו. כ"י ה גורס כאן 'רגשו', ולכאורה העניין זהה ('ל'רגש' כלשון השמעת קול ראה תה' ב, א), אם כי כנראה מדובר בשיבוש. מחסה ומסתור: לצירוף ראה יש' ד, ו. 45 שיכלני: הרג את בניי. ופילחני: ביקע אותי, שיסע אותי. לחילופין, ניתן לפרש 'עבד בי, שיעבדני', על פי ההוראה הארמית של השורש. כמה זמנים: שנים רבות. ניקוד הצורה 'כמה' בסגול על פי הניקוד ברוב כתבי היד (וכן להלן בטור 47), והשווה מל"א כב, טז ועוד כיו"ב. 46 שלמו: רבים מעדי הנוסח משמיטים את התיבה או גורסים כאן 'הרי', אך נוסח הפנים עיקר משום האקרוסטיכון. אלף ועוד שנים: מאז חורבן המקדש השני. ייתכן שמספר זה אינו מקורי, והוא עודכן בידי מעתיקים מאוחרים (אכן חלק מעדי הנוסח גורסים: 'אלף ומאתים'), ואולי הגרסה המקורית הייתה 'תשע מאות שנים' (על פי זמנו של הפייטן). ראה לעיל, הערה 44. 48 תמור ... מעונים: סבלנו עבור קדושת שם ה' ('שוכן מעונים', השוכן בשמים). 49 שור: הבט. אזל: הלך, עבר עלינו. 50 נול: נפל, הגיע. 51 סוב נא: פנה; לשכיחותו של ביטוי זה אצל אבן אביתור והסבר לגרסת המקבילות ראה במבוא, סעיף ב, ובהערה 45 שם. גוזל הנגזל: ישראל, על פי בר' טו, ט ומדרשו (ראה לעיל בביאור לטור 11); והשווה גם מדרש הפסוק במדרש אנדה (מה' בובר, עמ' 33): "'וגוזל", אלו ישראל ... ולמה נקרא גוזל, שאלו ד' מלכויות גוזלין את ישראל'. 52 פשוה האבר: מוסב על הגזול (= עם ישראל) שנפצע קשות (בגלות); והשווה

ביאת הרעה כנוחצה ותשקוד
 רצוצי ענייך כן תחיש לפקוד
 בוזי ארנון ירימו קדקד 55
 יריביך יוסקו בשלהבת היקוד

ידעו ויבינו אהלי עויץ ותימן
 ציפצוף יצפצפו דבר יי אשר נאמן
 חוצב לכל מפעל תכלית קץ וזמן
 קדושתך אז יתנו נטע הנעמן 60

תהינה עיניך פקוחות

53 כנוחצה] כנוחצה ו 54 לפקוד] לשקוד ג 55 בוזי] בוזי ז / ארנון] ארנון ד ארמון בו / ירימו] יאדימו ב / קדקד] קדקוד טי 56 יריביך] יריבימו גחי יריבמו בדהוט / בשלהבת] בשלהבת בהזי / יריבמו... בשלהבת] מחוק בידי הצנזורה ט 58 ציפצוף] צפצוף גהוזט צפצף י בסוף הפירוט: תהינה עיניך פקוחות] ליתא בגזחי תהינה עיניך דו ועונין הציבור תהינה ט

לשון הפייטן לעיל בטור 37: 'פישחני'. וכרות הזלזל: על פי יש' יח, ה, ועניינו עץ שענפיו נכרתו, סמל נוסף לעם ישראל בגלות. 53–54 ביאת ... לפקוד: כשם שהפורענות הובאה על ישראל במהירות ('כנוחצה', מלשון 'נחוצ'; וכן 'ותשקוד'), כך גם יושיע הקב"ה את ישראל במהירות. וללשון השווה דנ' ט, יד. תחיש: תמהר. 55 ארנון: כנראה מלשון 'ארנונא', מס (ואכן הצורה 'ארנון' משמשת במקום 'ארנונא' במקורות ארץ ישראלים אחדים; השווה למשל ירושלמי בבא קמא י, ה [ז, ג; מהד' האקדמיה ללשון העברית, עמ' 1213]). בוזי ארנון: ישראל, שהושפלו כתוצאה מן המסים הכבדים שהוטלו עליהם. בכמה מקבילות ניסו המעתיקים להחליף את המילה הקשה 'ארנון', אך נוסח הפנים עיקר. ירימו קדקד: ירימו ראש, יתרוממו. 56 יריביך: רוב המקבילות גורסות כאן 'יריבמו', ואכן נטייה ארכאית זו מתאימה לסגנון הסעדיאני (ראה זולאי, האסכולה [לעיל הערה 7], עמ' לא). יוסקו: יישרפו. 57 אהלי עויץ ותימן: מלכות אדום (היא מלכות רומי). 'עויץ' על פי איכה ד, כא, ו'תימן' על פי עמוס א, יב. 58 ציפצוף יצפצפו: לשון דיבור. כ"י י גורס 'צפצף יצפצפו', בצורת מקור לחיזוק הפועל; אמנם תבנית זאת אופיינית מאוד לאבן אביתור, אך רוב כתבי היד גורסים כאן (צ'י)פצוף. יי אשר נאמן: לשון יש' מט, ז. 59 חוצב ... וזמן: הקב"ה, החוקק וקובע זמן וסוף לכל בריותיו. 60 יתנו: יספרו, יאמרו. נטע הנעמן: נטעים נעימים, כינוי לישראל, נטעיו של הקב"ה (ראה למשל יש' ה, ז; והלשון על פי יש' יז, י).

[ו]

פז>מון< תהינה עיניך פתוחות ואזנך קשבת
לדופקת דלתיך ברוח נעצבת
ורצה תענייתה כמנחה נערבת
בחדש העשירי בעשרה בטבת

5 ארבע מדות סדורות במרכבה
בצדק ומשפט סובבת כס ישיבה
גם בחסד ואמת לשבי משובה
צדקתך כהררי אל משפטיך תהום רבה

10 דלות מדת משפט לאיים בשפטיך
הכינותה הצדק להצדיק קושטיך
ועל הטובה ועל הרעה יהגו פליטיך
צדיק אתה יי וישר משפטיך

15 זך גילה נא המראה המחוממת
חיש נא להראות כי בריתך קיימת
טובך אז יהגו בלשון נואמת

[ו] מקור הפיוט: כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 110.1; שם, T-S AS 117.7 (טורים 1-4, אין חילופי נוסח; אך ייתכן שמדובר בהעתקה של פיוט ה, שכן אותם הטורים מופיעים גם בו).

[ו] 1-4 לביאור טורים אלו ראה לעיל, פיוט ה, טורים 1-4. 5-7 ארבע מדות וכו': על פי תה' פט, טו ומדרשו באבות דרבי נתן, נוסחא ב, פרק מג (מהד' שכטר דף סא): 'ד' דגלים לכסא הכבוד, צדק ומשפט חסד ואמת, שנאמר "צדק ומשפט מכון כסאך חסד ואמת יקדמו פניך" (תה' פט, טו). כס ישיבה: כסא הכבוד. לשבי משובה: לבני ישראל השבים מחטאתם (ל'משובה' כחטא ראה יר' ג, יב ועוד). 8 צדקתך ... רבה: תה' לו, ז. 9 דלות ... בשפטיך: נטלת את מידת 'משפט' בשופטך את יושבי הארצות ('איים'), הגויים. 10 הכינותה ... קושטיך: אך בהתייחסותך לעם ישראל ('קושטיך', המודיעים את אמתך) השתמשת במידת 'צדק' להצדיקם. 11 ועל הטובה ועל הרעה: השווה איוב ב, י, וכן משנה ברכות ט, א: 'חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה'. יהגו: יאמרו את דברי צידוק הדין שבפסוק הסמוך. פליטיך: שארית ישראל. 12 צדיק ... משפטיך: תה' קיט, קלז. 13 זך: הקב"ה (פנייה). המראה המחוממת: את חזון אחרית הימים, וכוונתו כנראה לחזון דניאל, שנקרא 'מראה' (דנ' י, ז-ח) ו'חתום' (דנ' יב, ט). 14 חיש: מהר. 15 טובך אז יהגו: יספרו

צִדְקָתְךָ צֶדֶק לְעוֹלָם וְתוֹרָתְךָ אֱמֶת

יְרִיבֵי הוֹלִיכֹנִי שׁוֹלֵל וְעָרוֹם
כְּסוּתֵי תַפְאֲרָתִי נִיצְחוּ לְפָרוֹם
לְמַעַנְךָ לְשׁוֹכְנֵי [יָם] וְדָרוֹם
כִּי צִדְקָתְךָ אֱלֹהִים עַד מְרוֹם

20

מִלְכִּיּוֹת אֶרְבַּע הִפְרִיכוּ אֱמוּנִים
נִמְשְׁכוּ בְּגָלִיּוֹת הַיּוֹם כְּמָה זְמָנִים
שׁוֹטְנִים בְּחֻזּוֹתָם יַחַד כֹּה עוֹנִים
לְךָ יְיָ הַצִּדְקָה וְלָנוּ בִשְׁתַּת הַפָּנִים

עוֹרְרָה צִדְקָתְךָ וְאֶמְתְּךָ תִּצְהַב
פּוֹרְכֵי עֲמָךְ בְּעֶלֶק תִּהְבֶּהב
[צִדְקָתְךָ אֲזַיְהִיגוּ כָּל נוֹגֵשׁ וּמְרַהֵב
כִּי צָדִיק יְיָ צִדְקָתוֹ אֶהֱב

25

קְדוֹשׁ הָרָאִנִי חַיִּיּוֹן כָּל נְבִיא
רוֹבֵי צִדְקוֹתֶיךָ הִגִּיתִי בְּנִיבֵי

30

את טובך, באמרם 'צדקתך צדק' וכו'. נואמת: מדברת. 16 צדקתך ... אמת: תה' קיט, קמב. 17 הוליכוני שולל וערום: הלשון על פי מיכה א, ח. 18 כסותי תפארת: בגדי תפארת, כלומר, כבודי. למטפורה זו השווה יש' נב, א. ניצחו לפרום: התחביר קשה, ונראה לפרש: ניצחו אותי ובכך פרמו את בגדי תפארת. 19 למענך ... ודרום: למענך שכן והושב אותי בנחלתי. ולצירוף 'ים ודרום' השווה דב' לג, כג. 20 צדקתך ... מרום: תה' עא, יט. 21 הפריכו אמונים: העבירו את ישראל ('אמונים') בעבודת פרך. 22 נמשכו בגליות: מוסב על עם ישראל. כמה זמנים: שנים רבות. 23 שוטנים ... עונים: עם ישראל, בראותם את אויביהם נקבצים עליהם יחד, מצדיקים עליהם את הדין ואומרים 'לך יי' וכו'. 24 לך ... הפנים: דניאל ט, ז. 25 תצאב: תבהיק; להוראה זו של השורש השווה לשונו של שמואל השלישי: 'צִהִיב אֹר הַלְבָנָה' (מפיוט המאורה לפרשת בהעלותך 'סהר וחרס קדרו'; ראה י' יהלום ונ' קצומטה, יוצרות רבי שמואל השלישי, כרך ב, ירושלים תשע"ד, עמ' 574). 26 פורכי עמך: משעבדיהם של ישראל (מלשון 'עבודת פרך'; והשווה טור 21 לעיל). בעלק תהבהב: תשרפם בגיהנום (על פי משלי ל, טו, ומדרשו בבבלי עבודה זרה יז, א). 27 ומרהב: עניינו גאוה ויהירות, והוא משמש כאן ככינוי לאויבי ישראל. 28 כי ... אהב: תה' יא, ז. 29 קדוש: הקב"ה (פנייה). 30 הגיתי בניבי: אמרתי בלשוני, וכנראה כוונתו לפיוט הנוכחי.

שְׂדֵי תַמְלָא תֵאָת [מ]חֲשָׁבִי
צִדְקָתְךָ לֹא כִסִּי [י]תִי בְּתוֹךְ לִבִּי
אל מלך

[ז]

חֲטָאנוּ צוּרֵינוּ סִלַּח לָנוּ יוֹצְרֵינוּ

אֵיךְ הִמִּירוּ בָנִים כְּבוֹדֶם
וּמָטָה וְאַזְלָה יָדָם
וּבִאֲנוּק חָלָל וּבִשְׁפוּךְ דָּם
פָּסוּ אֲמוּנִים מִבְּנֵי אָדָם

5 בְּיוֹם זֶה מִצָּאֵנִי עֲבָרָה
וְצָרָה בְּצַרְתִּי מִבְּכָרָה
צָפִיתִי וְלֹא מִצָּאֵתִי עֲזָרָה
כִּי שָׁכַר עַל שְׁכָר נִקְרָא
חֲטָאנוּ

[ז] מקורות: כ"י ירושלים, שוקן 22 (=שוקן 13488; מחזור מנהג קורפו לכל השנה, נוסח היסוד, א); כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, אוסף גסטר Or. 12378 דף 9 (טורים 16–1, בלי רפרין 'חטאנו', ב). נדפס: ולגר, עשרת הרוגי מלכות (לעיל, הערה 37), עמ' 275–279.

כותרת: חטאנו לעשרה בטבת א סליחה דיליה ב 5 מצאני מצאוני ב 6 בצרתי מבכרה כצרת מבכירה ב

31 תמלא תאות [מ]חשבי: תמלא משאלותיי. 32 צדקתך ... לבי: תה' מ, יא.

[ז] הפיוט מיוסד על עשרת הרוגי המלכות. 1 איך ... כבודם: על פי יר' ב, יא; תה' קו, כ. ועניינו עזיבת הקב"ה ('כבודם'). 2 ומטה ואזלה ידם: נחלשו, אבד כוחם (השווה דב' לב, לו). 3–4 ובאנוק ... אדם: ומרוב הרג ושפיכת דם, לא נשארו עוד אנשי אמונים; וכוונתו: לאחר שנהרגו עשרת הרוגי המלכות (הנמנים להלן), לא נותרו צדיקים שאפשר לסמוך עליהם. ובאנוק חלל: על פי יח' כו, טו. פסו ... אדם: תה' יב, ב. 5 מצאני: לכאורה צ"ל 'מצאתני', ועל כן נראה להעדיף את גרסת כ"י ב ('מצאוני'), בלשון רבים, והיא מוסכת הן על ה'עברה' שבטור זה והן על ה'צרה' שבטור הבא. 6 וצרה ... מבכרה: כנראה: כל צרה חדשה גברה ('ביכרה') על הצרה שקדמה לה. אך נראה יותר נוסח כ"י ב, המיוסד על יר' ד, לא: 'בְּצַרְתִּי מִבְּכָרָה'. 7 צפיתי: ציפיתי לעזרה, לישועה. ולא מצאתי עזרה: ללשון השווה תה' מו, ב. 8 שבר ... נקרא: יר' ד, כ.

גְּלִיתִי מִמְּכוֹנֵי רֶב פְּעָמִים
 10 גְּדָרֵי נִפְרֵץ כְּפָרֵץ מִים
 יוֹם זֶה יֵרֵד רַע מִן הַשָּׁמַיִם
 כְּסִמְךָ מֶלֶךְ בָּבֶל עַל יְרוּשָׁלַם

דְּלוֹנוֹ מֵאֵד וְאַנְלָה יְדִינוּ
 לְמִשְׁחִית נְהַפֵּךְ הוֹדִינוּ
 15 כְּחוֹלֵל ר' יִשְׁמָעֵאל עֲטַרְת רֹאשֵׁינוּ
 שְׁמַעְנוּ שְׁמוֹעוּ רְפוּ יְדִינוּ
 חֲטָאנוּ

הִיָּתָה שְׂכוּלָה עֲדַת אֲרִיאֵל
 יִגְעֲתִי וְלֹא מְצָאתִי אֵל
 עַת נִהְרַג נָשִׂיא יִשְׂרָאֵל
 20 רַבֵּן שְׁמַעוֹן בֶּן גַּמְלִיאֵל

וְעַת אֶלְצָנִי פְּרִיץ חַיּוֹת
 וְנַחֲטָף פְּלִיל תּוֹשִׁיּוֹת

9 ממכוני] ממק[... ב / פעמים] פעמיים ב 11 מן השמים] משמים ב 12 כסמך] סמך ב

9 ממכוני רב: מבית המקדש, הגדול והרב (לכינוי 'מכון' למקדש השווה שמ' טו, יז; מל"א ח, יג; ועוד כיו"ב), אך התחביר קשה במקצת; ובכ"י ב נוסח שונה, אך אין הוא ניתן לפיענוח. פעמים: בשני החורבנות. 10 גדרים נפרץ: מטפורה שכיחה, וכאן מתוארת פריצת האויבים למקדש. כפרץ מים: לשון שמ"ב ה, כ. 11 יום זה: בעשרה בטבת. ירד ... השמים: השווה מיכה א, יב: 'ירד רע מאת יי לשער ירושלים'; והוא היפוך הפתגם שבבר"ר נא, ג (מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 535): 'אין דבר רע יורד מלמעלן'. 12 כסמך ... ירושלים: על פי יח' כד, ב; ולתיבה 'על' ראה לעיל בפיוט א בביאור לטור 7. על החריגה בחרוז כאן ראה לעיל במבוא בסוף סעיף ג. 13 דלוננו מאד: תה' עט, ח, ופירושו: הידלדלנו, הושפלנו. ואזלה ידינו: השווה לעיל טור 2. 14 למשחית ... הודינו: על פי דנ' י, ח. 15 כחולל: כאשר נהרג (מלשון 'חללי חרב'). עטרת ראשינו: לשון איכה ה, טז. ו'ראשינו' מתועד בשני כתבי היד, אך החרוז לקוי, ונראה שהטור שובש בעקבות הפסוק. ואולי ניתן לתקן כאן: 'עֲטַרְת כְּבוֹדֵנוּ'. 16 שמענו ... ידינו: על פי יר' ו, כד. 17 עדת אריאל: ישראל, יוצאי ירושלים (השווה יש' כט, א). 18 יגעתי ולא מצאתי: ללשון השווה יר' מה, ג. 21 אלצני: הציקני. תיבה זו חביבה על אבן אביתור; ראה במבוא, סעיף ב. פריץ חיות: חיות אכזריות, ומוסב כאן על הרומאים (הביטוי על פי יש' לה, ט; וראה לעיל בפיוט ה, טור 12). 22 ונחטף: נהרג. פליל תושיות: ר' עקיבא, שהיה חכם בתורה ('תושיות', על פי איוב יב, טז ומדרשו במדרש תהלים ז, ג [מהד' בובר,

ר' עֲקִיבָה מְכַתֵּר אוֹתִיּוֹת
קְרָאתִי שְׁמֶךָ יְיָ מְבוֹרַח תַּחֲתִיּוֹת
חַטָּאנוּ

25 וְדוֹנִי בְּעָלִי אוֹב וְאִיבָה
חֲרָדָה נַפְשִׁי וְלַמּוֹת קָרְבָה
עַת נִהְרַג ר' יְהוּדָה בֶּן בָּבָא
וּתְזַנַּח מִשְׁלוֹם נַפְשִׁי נְשִׁיתִי טוֹבָה

30 חֲלַלְנִי אֲכֹזֵר בְּכַלְיוֹן
חֲרַף רִדְף עִם דֵּל וְאַבְיוֹן
כְּנִהְרַג קְדוֹשׁ עֲלִיוֹן
ר' חֲנִינָא בֶּן תַּרְדִּיּוֹן
חַטָּאנוּ

35 טָרְפוּנִי בְּרַב וְדוֹנִי
דָּאֲבָה נַפְשִׁי וְחֲשָׁכוּ עֵינִי
עַת נִהְרַג יְדִיד יְיָ
ר' חֲנִינָא בֶּן חֲכִינָא

יִשְׁבְּתִי מִכּוֹסָה כְּלִימָה וְחִפֵּר
עַת נִהְרַג אֶשְׁכַּל הַכֶּפֶר

דף לב]: 'זהו שאמר הכתוב "עמו עוז ותושיה".... תושיה זו תורה'. ול'פליל' בהוראת חכם ויועץ השווה יש' טז, ג. 23 עקיבה: הכתיב (בה"א) ארץ ישראלי אופייני. מכתר אותיות: השווה בבלי מנחות דף כט ע"ב: 'מצאו להקב"ה שיושב וקושר כתרים לאותיות... אמר לו אדם אחד יש שעתידי להיות בסוף כמה דורות ועקיבא בן יוסף שמו שעתידי לדרוש על כל קוץ וקוץ תילין תילין של הלכות'; והשווה גם מדרש עשרה הרוגי מלכות, מהד' אייזנשטיין, עמ' 441, שבו מסופר שרבי עקיבא היה 'דורש כתרי אותיות'. קראתי ... תחתיות: איכה ג, נה. 25 ודוני: פעלו נגדי בזדון. בעלי אוב ואיבה: הרומאים. 28 ותזנח ... טובה: איכה ג, יז. 29 חללני: הרגני, הפכני לחלל. אכזר: הקיסר הרומי. 30 חרף: קילל. עם דל ואביון: את עם ישראל. 33 ברב ודוני: בשל חטאי הרבים. 34 וחשכו עיני: השווה איכה ה, יז. 35 ידיד יי': לשון דב' לג, יב, וכאן הוא מוסב על ר' חנינא. 37 מכוסה כלימה: השווה יר' נא, נא ועוד. וחפר: לשון בוש וכלימה (השווה למשל יר' כד, כג); ולצירוף 'כלימה וחפר' ראה לעיל, פיוט ג, טור 9. 38 אשכל הכפר: על פי שה"ש א, יד, ומוסב כאן על ר' ישבאב הסופר, אדם גדול שמיתתו כיפרה על עוונות העם, על דרך מדרש הפסוק בשהש"ר א, ב: 'אמרה כנסת

ר' יִשְׁבָּאב הַסּוֹפֵר
 40 בַּת עֲמִי חֲגִרִי שֶׁקְוֶה תִּפְלְשִׁי בְּאֶפֶר
 חֲטָאנוּ

כְּלוּנִי חֲלֹנִי בְּכָל עֵת וְזֶמֶן
 הִפְצִינִי יָם מְזֹרֵחַ וּמַעֲרֵב וְתִימָן
 נוֹתַרְתִּי שָׁמָּה וְאַלְמָן
 כְּנַהֲרֵג ר' חוֹצְפִית הַתּוֹרָגְמָן

45 לְשִׁאִיָּה הוֹשַׁמְתִּי לְשִׁמָּה
 כְּמָה לִי עֲוֹנוֹת כְּמָה
 כְּלָנִי צָר כְּאֶשֶׁר דָּמָה
 כְּנַהֲרֵג ר' אֶלְעָזָר בֶּן דָּמָה
 חֲטָאנוּ

מִשְׁאִית אֶל יִשְׁבָּתִי נְגוּעַ
 50 וְתַפְאֶרֶת הוֹדִי פָּרוּעַ
 עַת נֶחֱטָף עֲנִיו וְצָנוּעַ
 ר' אֶלְעָזָר בֶּן שְׁמוּעַ

נְעוּיִתִי מֵאֵד מְאִירָה

ישראל לפני הקדוש ברוך הוא בשעה שאתה מיצר לי... את נעשה דודי ורואה אי זה הוא אדם גדול שיש בו שיכול לומר למדת הדין די, ואת נוטלו וממשכנו בעדי, הה"ד "אשכל הכפר", מהו "אשכל", איש שהכל בו, מקרא משנה תלמוד תוספתות ואגדות, "הכפר", שמכפר עונותיהם של ישראל'. 39 ישבאב: ניקדתי על פי דה"א כד, יג, אך בכה"י מנוקד: 'יִשְׁבָּאב'. 40 בת ... באפר: יר' ו, כו. 41 כלוני: השמידוני. חללוני: ראה לעיל טור 29. בכל עת וזמן: ללשון השווה קה' ג, א. 42 ים ... ותימן: לכאורה יש כאן כפילות, שכן 'ים' משמש בדרך כלל ככינוי למערב; ואולי 'ים' כאן אינו כינוי לכיוון, אלא ציון כללי למקום רחוק, על דרך 'איי הים' (יש' כד, טו ועוד). אך אפשר שהטקסט משובש, וצ"ל 'ים מזרח וצפון ותימן'. 45 לשאייה ... להפכתי לשממה; ולצירוף 'שאייה' ו'שממה' ראה יש' כד, יב. 46 כמה לי עונות: איוב יג, כג. 47 כלני ... דמה: האויב השמיד אותי כמו שזמם לעשות (ללשון השווה שמ"ב כא, ה). בכה"י התיבה 'דמה' מנוקדת בבניין קל ('דְּמָה'), אך ניקדתי בבניין פיעל על פי העניין והפסוק. 49 משאית אל: מפני אימתו של הקב"ה (להוראה זו של 'שאת' השווה איוב יג, יא ועוד). נגוע: כמי שסובל מנגעים (השווה יש' נג, ד; תה' עג, יד). 50 ותפארת ... פרוע: ביטוי של אבלות ונידוי. השווה וי' יג, מה (תורת המצורע): 'וראשו יהיה פרוע'; ושם י, ו (בציווי להימנעות מאבל): 'ראשיכם אל תפרעו'. 53 נעויתי מאד: תה' לח,

יִצְאֲתִי לַחֲשִׁיכָה מֵאוֹרָה

כְּבִזִּיתִי דְּבָרוֹת עֲשָׂרָה 55

לְקַחְוּ מִמֶּנִּי זְקֵנִים עֲשָׂרָה

חֲטָאֲנוּ צוּרֵינוּ

אֶל־מִלֵּךְ יִשְׁבֹּב

ז. מאירה: קללה, אך התחביר קשה, ואולי צ"ל 'מַאֲיָרָה'. 55–56 כבזיתי ... עשרה: עשרת החכמים נרצחו משום שלא שמרתי את עשרת הדברות (מידה כנגד מידה).